ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

Ч. 124. ВИДАНЄ РУСКОГО ТОВАРИСТВА ПЕДАҐОҐІЧНОГО.

СВЕН ҐЕДІН.

КРІЗЬ ПУСТИНЇ АЗИЇ.

II.

В КРАЇНЇ ҐРОБОВОЇ ТИШИНИ.

(Подорож по пустинї Такля-Макан.)

(З іллюстрациями).

ЛЬВІВ, 1907.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

915
H35dШк
v.2-4

I.

На порозї пустинї.

Після своєї подорожи по Памірі в часї від 22. лютого 1894. до 19. жовтня тогож року, а коли би вчислити час виїзду мойого із Штокгольму від 16. жовтня 1893. до 19. жовтня 1894. — я перебув зиму в Кашґарі*).

Дня 17. лютого 1895. вирушив я з Кашґару перед полуднем у товаристві Ісляма Баі, місионаря Івана і Гассіма Ахуна ід сходови: Наша каравана складала ся із двох великих двоколїсних возів т. зв. гарб, заосмотрених у соломяні дахи. День був студений, немилий, небо вкрите хмарами, повітре спокійне, але пересичене курявою. Другої днини ми були вже у Файзабад, найвизначнїйшій місцевости поміж Кашґаром а Мараль-баші. Ми натрафили як раз на торговий день, тож на вузких уличках кипіло житє. Ся оселя числить 700—800 хат, має сартийське населеннє, дунґанське і китайське; до її плодів належать: риж, бавовна, пшениця, мельони, виноград і т. п. овочі.

Вже 19. лютого простирала ся докола нас сіро-жовта площина, повна куряви, яка уносила ся цїлими туманами в горі за дрібним навіть подувом вітру. Ми їхали цїлу ніч без віддиху серед непроглядної пітьми, затрачуючи нераз із очий слїд дороги. Нарештї побачили ми перед собою стацию Крірґег.

Віддаль поміж містами Кашґаром і Аксу, що виносить майже 550 кільометрів, є подїлена на 18 ертенґів або стаций. Каравана робить денно одну ертенґу, а китайська почта переїздить цїлу сю просторонь у 3½ днях. На кождій стациї

---

*) Подорож Свен Гедіна по Памірі є описана в першій книжцї „Крізь пустинї Азиї“ п. з. „На криші сьвіта“ — подорож по Памірі“. Ся друга частина книжки Крізь пустинї Азиї становить окрему цїлість.

є почтар Китаєць і трех післанців магометан до перевоження почти. Тепер стратила ся почтова лінія своє значіннє, бо китайське правительство, спонукане Англичанами, завело телеґраф. Оріґінальне вражіннє викликують отсі телеґрафічні стовпи, що стоять тут у нутрі Азиї в простій, точно відміреній лінії.

Дорогу маємо що раз то гіршу, околицю неінтересну. Переїздимо нарешті по деревляному мості через висохлу ріку Кашґардарию і минаємо 23. лютого Мараль-баші, китайську твердиню, що в ній мури і вежі з паленої цегли, а залога числить 300 людий. Само місточко Мараль-баші числить 1000 хат і має два мечети. Ми задержали ся тут на короткий час.

Другої днини відвідали нас китайські урядники і беки. Сї останні уважали мій плян перейти крізь пустиню Таклямакан невикональним, а заразом оповідали менї, що на пустинї є між Яркент-дариєю а Хотан-дариєю засипане колись велике місто Таклямакан. Я дізнав ся понад се, що в нутрі пустинї діють ся „телєсмати“ (чуда, дива), є там вежі, хати, повні золотих і срібних штаб. Але якби хто хотїв забрати сї скарби, не випустять його із добичею духи пустинї.

Нарештї замітили беки, що можна би перейти сю пустиню, як би йти здовж гори Мазар-таґ і взяти значну скількість води. Тож із Мараль-баші я вибрав ся в дорогу в напрямі гори Мазар-таґ. Уже після двох годин зарисував ся перед нашими очима зубатий верх із зеленого кристалїчного лупаку.

Полишивши Мараль-баші, я поїхав возом ід полудневому заходови лївим берегом Яркент-дариї. Степ був скупо вкритий травою й деревами. Урядник із Мараль-баші дістав приказ, аби мене всюди приймали із відповідною чемностю. І так стало ся. У кождому селї була приготована для мене кімната і заосмотрювано мене у всї потреби.

Третьої днини подорожи вела дорога крізь розлогі багна, крізь які китайські власти побудували ще перед семи роками шлях. За будівляний материял послужили палї, пнї, галузє і земля. Сей шлях веть ся крізь багно, як вузка стяжка; перерви сполучують містки.

Цїлих три місяцї в роцї він є залитий водою, тодї треба їхати на Кашґар. У селї Майнет ми заїхали до незвичайно чистого караван-сераю. На стїнї висїв довгий жовтий афіш, писаний по китайськи і турецьки ось якого змісту:

„Дійшло до мойого відома (китайського цїсаря), що деякі беки накладають на населеннє несправедливі податки і обмежують право ловлї риб, тому жадаю, аби про подібні надужиття доношено зараз найблизшому Дао Таієви. А коли і сей не вислухає просьб, має населеннє звертати ся до мене. — Підписано Куанґ Тсі“.

Бідний Куанґ Тсі! Не чув певно нїчого про село Майнет, а ловля риб у Яркент-дариї не обходить його рішучо.

Майнет числить 75 хат. Ліс, що окружає се село, має всього ледви кілька кільометрів ширини і веде в пущу. Подибують ся тут часто вовки, які роблять великі шкоди між худобою. За те щез із сих околиць від багатьох років тигр. Дальші кільометри вели крізь тополевий гай, потім ми прибули до ріки, поділеної на кілька рамен. Ляілїк, цїль нашої подорожі сеї днини, є останньою місцевостю, яка стоїть під зарядом амбана з Мараль-баші. Межує вона на полудни з округом Ярканту і має ледви 15 родин. Село Ляілїк мало бути довший час моєю головною кватирою, бо я хотів поробити тут приготовання до дальшої подорожи крізь пустиню. Найважнїйша була справа закуплення верблюдів. Кашґарські купцї сказали нам, що в Маральбаші дістанемо легко того рода тягло, але тут ми не бачили анї одного верблюда. Не полишало ся проте нїчого иншого, як пробувати купити верблюди в Кашґарі. Я видав відповідний приказ Магометови Яковови, що мав також на всякий випадок забрати листи і привезти почту. В Яркентї коштував тепер середно-добрий верблюд 500 тонґів (60 карбованців), в Кашґарі 400. Яків забрав також листи до конзуляту, з просьбою о поміч при купнї. В десять днів мало 8 верблюдів і 2 провідників станути в Ляілїк.

Візників я увільнив із служби, заплативши за подорож із Мараль-баші 200 тонґів. Вони рішили ся йти тепер до Ярканту на роботу і наповнити по дорозї гарби паливом, яке платить ся там добре. Іслям поїхав також до Ярканту, щоби закупити річи, потрібні до подорожи в пустинї, як: желїзні скринї на воду, хлїб, риж, поворози, ріжні знаряди, зезановий олїй і висушені шкірки із сего овочу і т. п. Коли верблюд дістає що день пів лїтри олїю, може машерувати цїлий місяць без нїякої иншої страви. Розумієть ся, не зле то, як зьвірята побіч сеї поживи можуть пасти ся на траві, що її надибаєть ся по дорозї. Витревалість верблюдів на спрагу є за добре звісна, аби я мав розводити ся над сею справою.

Так отсе моя дружина розвіяла ся на всї боки і полишив ся тільки місионар Іван.

*

* *

Аби не теряти часу, заки вернуть мої люди, я задумав зробити прогульку до гробу Ордана Паджі. Наймивши провідників вибрав ся я 9. марця в дорогу. Зразу ми їхали лїсом, потім степом, нарештї пустинею. Ся подорож була для мене дуже принадна, зваживши се, що ми були в околиці, якої не звидів єще нї один Европеєць. Перший постій був у селї Терем. Давнїйше була се жизненна околиця, знана із доброго наводнення. Сьогодня змінили ся її відносини.

Китайські власти управильнюють доставу води з ріки, кожде село може користати з неї тільки якийсь час. Так напр. Терем мало 4 місяцї в рік воду з ріки, зрештою мусїло обмежувати ся на воду із власних колодязїв. Не дивувати ся проте, що засїви заводять часто.

День дороги далї лежить сьвятий гріб Кіріль-джі-хана. Ся назва о стільки інтересна, що приходить уже у арабського ґеоґрафа Едрізі, що жив у XII віцї. У місцї, де зачинаєть ся справжня пустиня і надми доходять до 8 метрів висоти, є невеличке село Ленґер (господа). Підчас річних релїґійних торжеств мешкає тут дервіш, що має надзір над кіньми паломників. Недалеко сьвятого гробу надибали ми дружину паломників зложену із кількадесяти людий.

На передї дружини їхав чоловік, що грав на сопілцї, побіч него йшло двох людий, що тарабанили з усеї сили в бубни, а решта паломників верещала що хвилї із усеї сили: „Аллаг!“

При гробі повитали шеіка знов окликом і кількох мужчин почало обрядовий танець. Один із старих сторожів оповідав менї, що в зимі приходить до гробу Ордана десять до двайцять тисяч паломників, а в лїтї лише 6.000 задля недостачі води і великої спеки. Моя кімната в гостинницї була незвичайно чиста, але годї менї було вснути по причинї гамору, який робили цїлу ніч паломники. Я задрімав над ранком, а збудила мене страшна піскова заметїльниця. Дня 11. марця я мав звидїти місце, що є цїлию паломників. Передо мною пізнав його близше тільки майор Беллєв у цьвітни 1874. року. Беллєв прийшов сюди

від західної сторони, а я від сходу, таким чином доповнили ся наші досліди. Побіч шеіка складаєть ся цілий надзір сьвятині із імама, що читає молитви, управителя маєтку і 20 слуг. Усі дарунки, принесені паломниками, з виїмком зьвірят, вкладають до великого жертвенного кітла, званого „золотим каменем". Котел сей цілий із бронзи має $^1/_2$ метра в прорізї, а походить із дуже давних часів. Инший гарний мідяний котел о 1 метрі в прорізї дарував Яків Бек, що паломничив тут тричі. Коли наплив паломників великий, варять відразу для всїх у найбільшому кітлї пилав, зрештою уживають в міру потреби менших кітлів.

Горбок із гробівцем вистає з надми до половини. Він має тут стояти вже 710 літ і криє тлїнні останки шаха Якова шеіка. Так як тепер посувають ся надми, він буде небавом цїлком відслонений. Найбільша ширина надми виносить 120 метрів, а висота 5 метрів, то значить, що він сягає понад стріхи хат у селї.

У північній сторонї села бє жерело солодкої води, але воно не вистарчає підчас більших торжеств, так, що треба вдоволяти ся водою з другого жерела, троха солоного. Імам оповідав менї, що Ордан Паджа вів перед 800 роками війни з народами Таґдарашид і Нокта-рашид, які хотїв навернути на іслям. Серед боротьби засипала буря піску провідника і його військо.

Поворот до нашого табору в Ляілїк не обійшов ся без пригод, бо раз у раз засипав нам очи пісок. Дома застав я все під доглядом місионаря Івана в найлїпшому ладї.

Нарештї вернув Іслям Баі з Ярканту і привіз із собою чотири желїзні цистерни на воду, шість овечих шкір на воду, олїй для верблюдів, нафту, хлїб, випікану муку, макарон, мід, а також мішки, лопати, віжки, кухонні начиння, всього подостатком.

По кількох днях ми перенесли ся до села Меркет, із відки мала каравана вибрати ся на пустиню. Тут ждала мене в хатї бека велика, гарна кімната, вистелена диванами. В Меркетї мешкають два податкові урядники, десять китайських купцїв, і чотири лихварі Гіндуси. Околиця є жизненна, земля родить пшеницю, ячмінь, кукурудзу, горох, бураки, огірки, мельони, виноград, бавовну, не бракує тут також і полудневих овочів. Під урожайний рік плодів є так багато, що мешканцї вивозять збіже до Кашґару і Ярканту. Дивним дивом не був єще в Меркетї нї один Европеєць. Назва „Меркет" стрічаєть

ся в описї подорожи ґенерала Пєцова; але він не міг піти там по причинї дуже високого стану води в ріцї Яркент-дариї. За тє Китайцї давно вже знають сю місцевість, бо вона згадуєть ся вже в описї з р. 1823. під назвою Маі-ґе-те. І тут говорене про глядачів золота, пустиню називано Такля-макан і говорено загально, що можна перейти її на витревалих верблюдах аж до ріки Хотандариї. Із моїх знакомих, яких я мав у Меркетї, заслугує на згадку Тоґда Ходжа, чесний чоловік, який відвідував мене часто і переводив на балачцї цїлі години. Коли я нетерпеливив ся, що верблюди не надійшли ще, він успокоював мене мовлячи: Келляді, келляді" (прийдуть, прийдуть). Але вони не приходили, виставляючи мене на потерю дорогого часу. Під моїми стопами збирали ся жужлї, бо весна вже наближала ся, а в лїтї пустиня була подібна до печи, у якій натоплено.

Приписів Корану бережуть у сих околицях дуже строго. Раз їв якийсь чоловік серед посту перед заходом сонця. Зловлено його зараз, обложено букамиі переведено із звязаними руками на шнурку по улицях на людське посьміховище. Часами буває, що виновникови чорнять наперед лице, а потім ведуть його на позорище.

Одної днини я звидів базар. Є він дуже великий; кожде ремесло, кождий товар має свою окрему улицю. Але продавати можна лише раз на тиждень. Тодї виносять столи з товарами перед хати і укладають їх на плятформах.

Дня 22. марця вернув нарештї Магомет Яків з великою почтою із Кашґару, але без верблюдів. Тож від місяця не поступила ся справа анї кроку наперед. Тепер рішив ся забратись до неї на серіо Іслям Баі. Другої днини вирушив до Ярценту, заявляючи, що не поважить ся вернути без верблюдів. На щастє помогли менї вкоротити собі час метеорольоґічні й астрономічні обсервациї, почта і старий Тоґда Ходжа.

На обістю моєї хати судив бек Ніяс день у день людий, при чім не обійшло ся без гамору. При стовпі, що піддержував веранду, він сїдав сам і переслухував сторони з виглядом лиця, незвичайно суворим. Побіч него сидїв писар і списував протокол; судові слуги з довгими прутами в руках вводили обжалованих. Судили там нераз цїкаві справи. Один мав 5 жінок. Наймолодша з них, гарна і сильно збудована женщина, утїкла від него до Кашґару. Бек повідомив про се власти у Кашґарі, а сї відшукали втїкачку й відставили її до Меркету. Коли доказано їй віролом-

ство, ударив її бек кілька разів у лице. На свою оборону вона говорила, що спільне її пожиттє із чотирма иншими жінками було нестерпиме. Найдено при ній ніж, а запитана беком, що він значить, відповіла, що волить забити ся, ніж вернути до мужа. Для поправи мала якийсь час мешкати у молли, а потім вернути до свойого пана.

Після неї приведено молоду жінку з подрапаним і покровавленим лицем в товаристві мужа. Ся рівнож покинула свойого пана, але муж віднайшов її і знущав ся над нею страшно. Кількох сьвідків виділо, що кидав ся на неї з бритвою в руці; але він перечив сему.

Аби помогти його памяти, казав бек звязати йому руки в зад і завісити його свобідно на дереві.

По добрій хвилї обжалований признав ся до всього. За кару засуджено його на кількадесять різок. Закон є в сих околицях дуже гнучкий. Коли обжалований має чим заплатити, не стріне його ніяка кара; у всякому разї мусить і бек дістати за свій труд деяку винагороду. Від засуду вільно відкликати ся до найблизшого китайського мандарина, що контролює діяльність беків.

Що тикаєть ся подружних відносин, то звичайно мають тут одну жінку, небагато позваляє собі на 4 або 5 жінок. Коли жінка вийде за муж за Китайця або Европейця, її уважають нечистою, а коли умре, не ховають її на кладовищі, бо жила з чоловіком, що їсть вепрове мясо і могла би опоганити гроби инших вірних.

Що знов тикаєть ся віна, то панують тут такі самі звичаї, як у Кірґізів; виплачує його молодий родичам молодої. Багатий жених дає 2 „ямбавси“ (200 карбованців). Переважно сплачує належитість товарами, в склад яких мусить входити також одїж і біле для судженої.

Иншим разом мав бек рішити спір поміж двома, що грали о гроші. Один із них мав ухо глибоко розрізане ножем, а лице й груди закровавлені. Він програв велику суму гроший і заявив, що принесе гроші з базару.

Але другий домагав ся заплати сейчас. Тодї зиймив перший ніж із кишенї, перерізав собі ухо і сказав: „Ось стільки дістанеш замість гроший“. Бек засудив того, що виграв, на звичайну порцию різок, а другого мали наперед лїчити,

а потім укарати так само. Виграна опинила ся, звісно, в кишені бека.

*

* *

Нарешті вернув 8. цьвітня Іслям і Яків. По довгім торзі удало ся їм із бідою закупити в Карґалику 8 великих, дібраних верблюдів штука по 60 карб.

Верблюди привязано на обістю і позволено їм їсти, скільки хотіли, сіна, від якого мали відвикнути цілком. У Яркенті наймив також Іслям двох довірених людий: Магомета Шага, 56 літнього бородая, що умів поводити ся з верблюдами і сам один міг зближати ся до Нера, не побоюючи ся, аби його не вкусив. Пустиня не переймала його ні раз жахом; із фільософічним супокоєм зносив опісля всї противности судьби, ба! навіть із гумором. Казім Ахун, 48 літній мужчина родом із Ак-ту, фаховий караван-баша був поважний, ввічливий і добрячий, але нераз я мусів пригадувати йому обовязки. А що показала ся потреба ще одного чоловіка, наймив нам бек Ніяс Казіма Ахуна з Янґі-гіссару. Що року він перебував на пустині кільканацять днів, шукаючи золота. Підчас подорожи ми кликали його Йольчім або Кульчім для відріжнення від другого Казіма. З його то вини головно стало ся те, що стало ся. З природи напрасний і тиран не мав симпатиї у моїх людий. Полягаючи на своїй знакомости пустині, виступав рішучо і не міг стерпіти Ісляма Баі, визначеного мною на караван-башу. Люди в Меркету перестерігали мене перед ним, кажучи, що він був уже не раз караний за брехню. Але було за пізно, а зрештою, коли він сам один знав пустиню із власного досьвіду, був уже хочби для того добрим набутком. Крім верблюдів і псів ми мали із зьвірят три вівцї, призначені на заріз, десять курий і когута, що будив нас усе досьвіта.

Настав час остаточних приготовань. Мішки наповнено сьвіжо упеченим хлїбом, а чотири желїзні скринї водою з ріки. Містили вони в собі 80, 86, 87 і 122 лїтрів, а коли до сего додати 80 лїтрів у шкіряних мішках, було разом 455 лїтрів води, яка повинна була вистати на 25 дневу подорож. Мушу сказати ще скілька слів про сам плян подорожи.

Я був пересьвідчений, що вийшовши із Меркету ід сходови, натрафимо скорше чи пізнїйше на гору Мазар-таб і най-

демо у стіп гори стіну, заслонену від вітру, де не громадить ся летючий пісок. Я думав, що будемо йти кілька днів по твердому ґрунті і що можемо найти жерела, ростинність, або що важнійше сліди старинної культури. В простій лінії виносила дорога крізь пустиню після моїх мап 287 кільометрів, або, що коли би ми робили денно лише 20 кільометрів, ціла подорож забрала би що найвисше 15 днів. Побоювати ся недостачі води не було проте найменшої причини. Сї досліди наповнили серця наші надією на щасливий вислід, задумана подорож видавала ся нам дрібничкою.

В дійсности подорож тревала 26 днів, або майже в двоє стільки довше, ніж ми числили. Єще не зійшло сонце, як уже великий рух панував на обістю. Мої люди зносили звідусіль клунки і провіянти і пакували все те на верблюди. Ми заосмотрили ся у всьо подостатком: в поживу на кілька місяців, головно риж і хліб, консерви, цукор, чай, ярини, муку і т. п. Я забрав також велику скількість зимової одіжи, кожухи, дивани, бо я задумував із Хотан-дариї йти до Тибету. Не бракувало нам також ріжних прирядів; ми мали два фотоґрафічні апарати, яких 1000 кліш, силу книжок, дневників, кухонних начинь, стрільб, револьверів із амуніциєю. Хвиля відїзду була справжнім торжеством для цілого Меркету.

Обісте, улиці, навіть криші хат роїли ся від цікавих. Тут і там давали ся чути голоси: „Не вернуть уже ніколи“, або „наладували на верблюди за багато, не підуть вони в піску“. Зловіщі ворожби не лякали мене ні раз, навряд, жерла мене майже горячка, аби вже бути в дорозї. Іслям Баі обладував знаменито верблюда, на якім я мав сидіти. Богра двигав скриню із найдедїкатнїйшими прирядами, які були потрібні раз у раз у дорозї, а між горбами мав розстелені дивани і подушки, тож я сидів немов на кріслї. Перед відїздом розпрощав ся я з Ніясом Беком і місионарем Іваном; сей останнїй заявив менї вже в Ляілїк, що не думає цїлком товаришити менї в подорожи крізь пустиню Такля-макан. Весна наближала ся вже що раз швидше, кождої днини росла температура поволї, але постійно, а в повітрі чути вже було весняні подуви, поля обсїяно, розлягав ся вже також бренькіт мух і инших комах. Перша днина маршу не минула без вражінь і дрібних пригод, але вже друга була багато спокійнїйша завдяки досьвідови, який ми придбали собі зараз у початках подорожи. Поминувши останнї хати

і сільські ґрунта, ми дістали ся на плоский степ, зарослий де-не-де цьвітами або громадою топіль.

При одній такій тополї ми відпочивали. Я казав розложити гарне індийське шатро, що його дарував менї Макаритней. У сьому шатрі помер молодий англїйський офіцир, Девізон, у дорові з Паміру до Кашґару, але від того часу провітрювали його нераз, а я не належав цїлком до забобонних. Мої люди поклали ватру й варили страву, вівцї пасли ся на траві, кури шукали пильно поживи, два пси грали ся, одним словом наш табор складав ся на гарну сільську іділлю. Днина була тепла, й тільки у вечері похолоднїло, так, що ми мусїли загортати ся в плащі. Казім, знаток пустинї, оповідав довго і широко про свої пригоди. Він радив нам їхати наперед скілька днїв здовж правого берегу Яркент-дариї, після того приїдемо до гори Чак-мак і великого озера, яке сполучуєть ся знов з рікою, що пливе з півночи. До ріки мало бути 18 днїв дороги, потім лише одна днина до Мазар-таґу, найвисшої гори в околиці.

Після спокійного і скріпляючого сну я прокинув ся 11. цьвітня серед вихру і піску, що насичував атмосферу. В часї походу щезала поволї ростинність і ми найшли ся в лябіринтї надм високих на 5—6 метрів. Коло полудня ми заблукали ся в них до тої степени, що мусїли окружати луком ід півночи. Північний вітер дув цїлу днину, небо було застелене хмарами, а в повітрі цїлком студено. Ми розложили ся табором на твердій надмі, сухі тополї доставляли нам палива. Люди зачали копати керницю; вода появила ся вже в глибинї 62 центиметрів, щож, коли солона, як і в керницї попередної днини. У третьому таборі пробували ми також викопати керницю, але хоч копали два метри, не показала ся на разї вода і лише по кількох годинах витворила ся мала саджавка. Копанню придивляли ся все найпильнїйше пси і кури; вони знали, про що йде, а спрага їх була невгасима.

Вело ся нам, як на початок, не найгірше, ми могли навіть щадити поживу. Олїю для верблюдів не тикано, бо вони годували ся досї степовою ростинністю, пси діставали хлїб, кури жито і шкаралущу із покладків. Ми мали її досить, а в додатку вона побільшувала ся в перших днях подорожі покладками, які несли сьвіжо наші кури.

Другої днини, 13. цьвітня подорож вела знов крізь надми в видї півмісяця, яких зверхня часть була звернена ід сходови,

а роги ід заходови; се доказ, що в сїй порі року панують тут головно східні вітри. Тополї надибували ми тепер що раз частїйше. Деякі з них почали вже розвивати ся під весну.

Днина була гаряча, тож псам дошкулювала дуже спрага.

Підчас відпочинку прийшло до великої бучі між моїми людьми. Йольчі увійшов до мойого шатра і заявив, що верне домів, бо Іслям вічно сварить на него, а також скупий для него що до порций хлїба і води. Я заявив йому холоднокровно, що може зробити се кождої хвилї, але мусить звернути менї передше цїлий задаток, який дістав від мене. Він тодї починає просити мене, аби я позволив йому остати в службі; я позволив під услівєм беззглядного послуху Іслямови. Але від тодї змінив ся Йольчі дуже. Не говорив нї до кого, спав оподалїк инших, а до ватри приходив, коли инші вже поснули. Його товариші посуджували його, не знаю слушно, чи неслушно, що він вів нас нарочно блудними шляхами. Коли се дїйсно правда, він попав ся сам у сильцї, які заставив на инших, бо і він згинув із спраги в пустинї.

Другої днини ми побачили вперше слїд дикого верблюда, так бодай мовив Йольчі. І справдї можна би сумнївати ся, щоби свійські верблюди заблукали ся в пустинї. Нашу увагу звернули також кінські слїди; Йольчі впевняв, що в сїй части пустинї є й дикі конї. Ми увійшли ледви півдевята кільометра, коли нечайно надибали малу керничку. Казім спробував воду і заявив, що „є солодка як мід“, тож я казав розтаборити ся тут. Миле положеннє шатра запрошувало людий і зьвірята до відпочинку. Всї спали довго, потім упорядковано за решту дня клунки. В ночи пси брехали безнастанно і бігли в напрямі, де були слїди диких верблюдів.

Імовірно сї мешканцї пустинї спрямували ся в ночи до саджавки, але коли побачили її заняту, спинили ся в приличному віддаленню.

Дня 16. цьвітня ми увійшли 24 кільометри по ґрунтї, застеленім надмами. Море піску здавало ся рости із кождою хвилиною.

Нїде живої душі, живого голосу, кромі дзенькоту дзвінків у верблюдів. Другої днини віяв від заходу милий вітерець при чистому небі. На північному краї овида показав ся зарис гори, як слаба тїнь хмарки.

Година минала за годиною, а гора не ставала виразнійша, дарма, що ми наближали ся д' ній. Йольчі пояснював, що ся гора є дальше, полуднево-східне продовженнє Мазар-таґу і лежить над правим берегом Яркент-дариї. Хмари, які ми побачили на півночи, мали бути водяною парою, що піднимала ся над Яркент-дариєю. Будуччина показала, що деякі твердження Йольчого не дуже минали ся з правдою.

Цілу годину ми йшли серед рівнобіжних хребтів нади. Заглублення поміж надмами заповнювали тополї і хабаз. Увійшовши 28 кільометрів, ми розтаборили ся знов у тіни топіль. Керниць ми не копали, бо вода мусїла бути недалеко. На півночи простягав ся доволї густий тополевий гай.

II.

Земський рай. — В країнї ґробової тишини.

Нова днина зачала ся сильним вітром. Ми дійшли до густого лїса, земля була завалена сухим листєм, гилями й пнями дерев. Околиця стратила степовий характер. Каравана веть ся серед лїсових закрутів, обминаючи старанно вибої. Потім ми побачили перед собою багно, заросле зїллєм. Над берегами підводили горді тополї свої зелені чола ід небу. Із великим здивованнєм ми відкрили тут слїди людий і зьвірят, як також попіл і останки недогорілої ватри.

Ми були імовірно в околиці, де Дольонцї випасають у лїтї свої череди і звідки мешканцї Мараль-баші приводять паливо. В міру того, як ми посували ся наперед, перемінювали ся багна в озеро з мілкою, а з чистою водою, покритою цїлими стадами диких гусий. Се[illegible], широке на кілька кільометрів, витворила імовірно яка[illegible] віднога Яркент-дариї, а водою наповнюють його лїтнї повенї.

Входимо знов до лїса і то так густого, що треба зсїсти із верблюдів і йти пішки та пробивати собі місцями дорогу сокирою. По великих трудах дістаємо ся знов на пустиню, зробивши сего дня при важкому походї 25 кільометрів. Другої днини ми увійшли тільки 14 кільометрів, бо дорогу утруднювали мокляки і щілини. Гори, що з разу мерехтїли на овидї, виступали що раз точнїйше; звітрілі пошарпані їх види відрізували

ся від неба, а піскові надми доходили при північному узбічу до значної висоти. Не бракувало також солодких озер, переділених шийками суші; канал, що впливав до одного із сих озер, сьвідчив виразно про те, що доплиги припливають до них із ріки, а в літї творять одну неперервну цїлість. Сьогодня забили ми вже другу вівцю; пси, що вже доволї випостили ся, наїли ся мясних відпадків до сита. Хоч вітер дув цїлу ніч і перед полуднем, спека була нестерпима. На сонцї виносила температура 63°, навіть пісок розігрів ся з полудня до 52°. Тож я дав людям майже цїлу днину на відпочинок. Поснули зараз з виїмкою Ісляма Баі, що пішов на качки. Я зробив прогульку на найблизший гірський хребет, звідки розлягав ся справдї чудовий вид. Фіолетна барва гір, темно-синя вод, жовта і зелена степу сплывали ся в одну гармонїйну цїлість.

Поволї сховало ся око дня за гори, степ і озера оповила заздрісна мрака. Вечірню тишину перебивав тільки бренькіт комах і мух, тут то там відозвала ся в багнї жаба, долетїло з далека ґеґаннє диких гусий, а з близька дзеленькали дзвінки верблюдів. Яке протиставленнє дням, що ждали нас еще! Се місце видало ся менї справжнїм раєм, тож я відпочивав із розкошю. Але сумерк у сьому краї короткий, треба було вертати до табору.

Над новими озерами найшли ми знов людські слїди.

Коли ми другої днини мандрували далї між озером а горою ід сходови, вели нас слїди возів серед рідкого лїса.

Се відкриттє здивувало мене чимало. Мої люди оповідали, що ся дорога має вести здовж лївого берегу Хотан-дариї, але менї здавало ся доконче, що вона мусить вести здовж Мазар-таґу ід сїй ріцї. Щоби набрати певности я рішив ся йти сею дорогою, доки би вона не вела, але небавом шез нам із очий слїд колїс, дорога увірвала ся, як лише скінчив ся лїс. Ми вернули проте знов ід полудневому сходови.

У підніжа східного збіча гір розливає ся довге вузке озеро. Над його берегами побачили ми із здивованнєм три конї, що пасли ся свобідно. Йшло тепер про те, аби віднайти їх властителя.

Вислані на розслїди люди вернули небавом з чоловіком із Мараль-баші, який оповідав нам, що вибрав ся на пустиню, щоби назбирати соли, за яку йому добре платять. Що до

положення околиці не умів дати ніяких пояснень, чув тільки, що полудневo-східня часть пустині називаєть ся Такля-макан.

Розпрощавши ся із самітним мандрівником, посували ся ми наперед твердою бездорожною рівниною. Гора клонила ся ід полудневи, переходячи поволї у пасмо надм.

Не бачучи продовження гір, ми додумували ся, що східний ланцюх сполучуєть ся із Мазар-таґом над Хотан-дариєю, як се зазначив на своїй мапі Пшевальський.

Кружляючи так довго, ми розложили ся над східним берегом озера, а не надіючи ся в будуччині найти сьвіжу воду, призначили день 22. цьвітня на відпочинок.

Вербюди і остання вівця дістали ще раз добру поживу в виді сьвіжого шувару, що ріс над берегом. Я вийшов на гірський хребет, що межує з озером, аби приглянути ся точно цілій околиці. Гори втискали ся у море пустині, як ріг суші у води океана. Зрештою ніде анї сліду гірських піднесень, усюди, як далеко сягає око, пісок і надми, овид спливаєть ся із землею у простій лінії. Коли ми у найблизших днях не дійшли ні до яких гір, відбули загальну нараду. Йольчі впевняв, що до Хотан-дариї було відси чотири дні дороги на схід. Найліпші російські мапи, які я мав, подавали 130 кільометрів; колиб ми робили 20 кільометрів у днину, ми моглиб дійти до ріки у шести днях. Я казав проте людям узяти на всякий випадок води на 10 днів, наслідком чого наповнено цистерни лише до половини. Ся скількість запевняла мені цілковиту безпеку, позволяючи крім того поїти за час шести днів верблюди двічи. Наповнити цистерни приказав я Йольчому і Казимови і сам чув, як дорогоцінний напиток стікав до начинь.

День 23. цьвітня був гарячий, але що ми відпочили, зробили в ньому 27 кільометрів дороги. Якби не ті нещасні надми, йшло би нам багато ліпше. Підносили ся вони 6—7 метрів і робили нераз піраміди в двоє такі високі. Особливо один хребет тяжко було перейти. Верблюди спинали ся на него, що правда, на причуд певно, але людям усував ся що хвилї ґрунт із під ніг. Надми росли раз у раз більше, верхи деяких були високі 18—20 метрів, місцями навіть 25—30 метрів. У землї нема вже тепер твердих місць із глини, як се лучало ся давнійше; тут самий пісок. Ні птиці тут неслїдно, ні оленя, ні ґазелї. Жара дошкулює найбільше псам; особливо Гамра вив без упину і полишав ся по заду, нарешті щез нам цілком

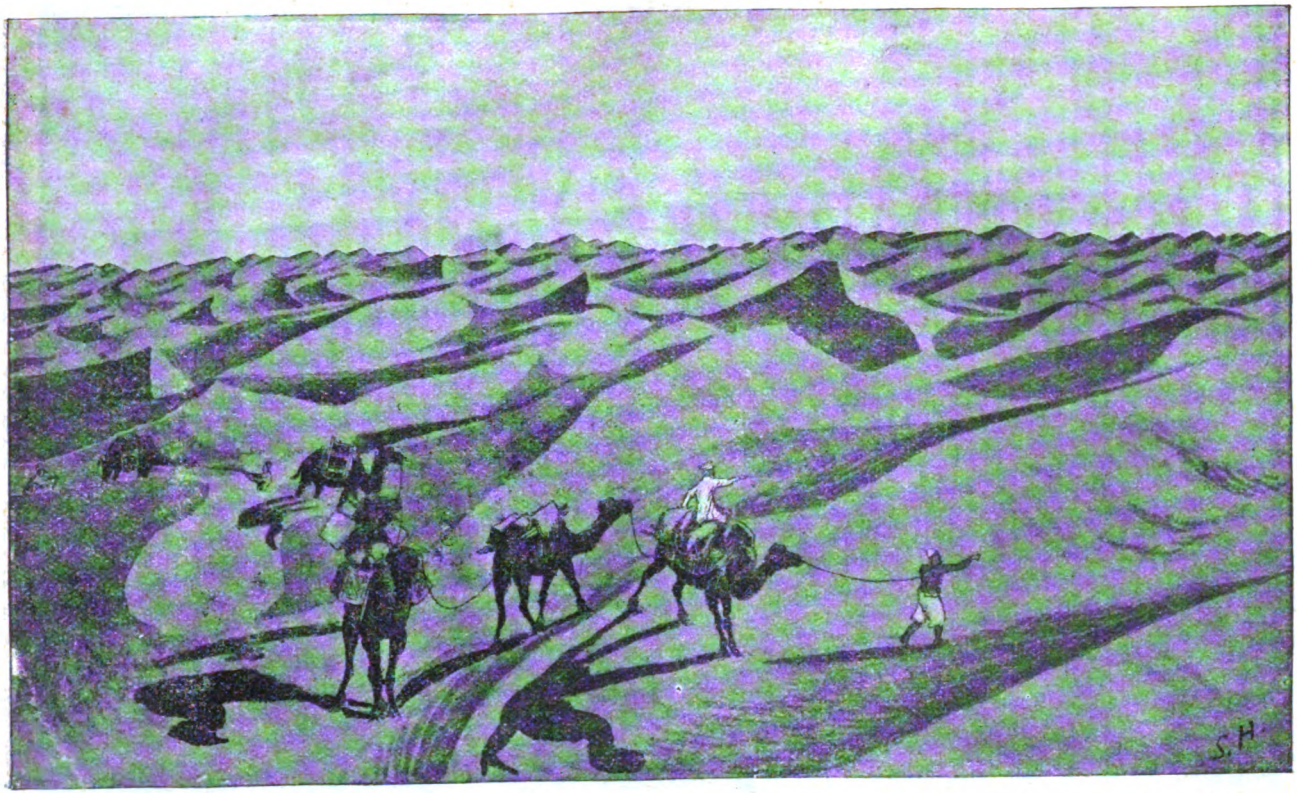

Надми росли раз у раз більше, верхи деяких були високі 18—20 метрів, місцями навіть 25—30 метрів. (Стор. 16).

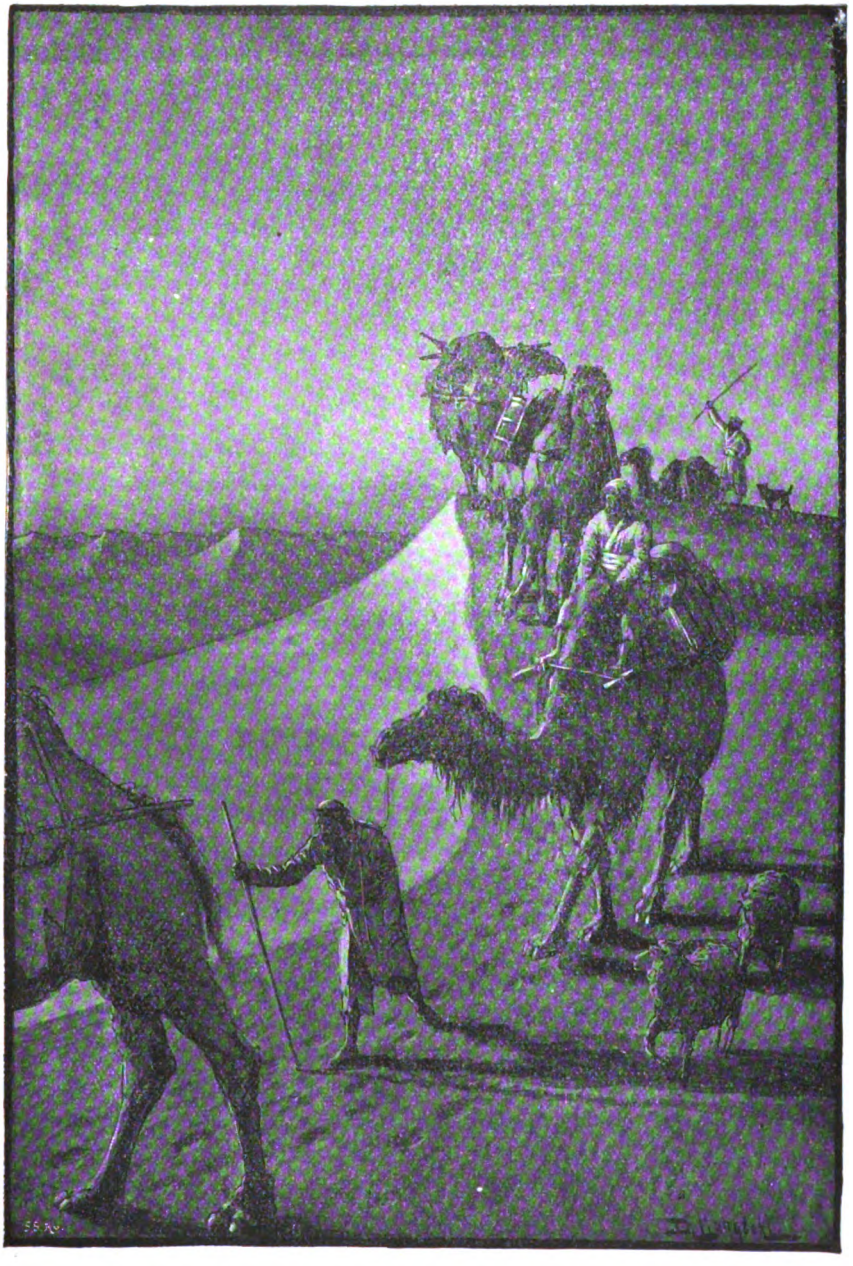

Тільки верблюди ступають на подив певні себе, вдирають ся на оклони і зоувають ся із них. (Стор. 17).

із очий. Тільки Йольдаш товаришив вірно і заплатив за свою вірність життєм. Дивне почуттє заволоділо нами, коли ми найшли ся у сій пустині, найбільше пустій із усіх на землї. Люди стали мовчазні, ніхто не розісьміяв ся.

Верблюди треба було вязати на ніч, аби не втікли ід озеру, де була добра паша.

Гробова тиша панувала докола. Замовкли навіть дзвінки; в тиші було чути довгий, важкий ритмічний віддих верблюдів. Докола сьвічки грало ся в шатрі кілька тїний; се нетлї, що імовірно заблукали ся сюди із нашою караваною.

*

* *

24. цьвітня. Сьогодня дошкулювала нам також жара, злагоджена трохи західним вітром. Цїлі тумани піску підносили ся високо в гору, пісок втискав ся всюди, в уста ніс, уха, одїж. Ми надїяли ся, що у вечері прийдемо в околицю низших надм, може подиблемо навіть пасовище і дерево на опал. Між тим верстви піску ставали усе густїйші, відслонюючи рідко коли голу землю. Іслям Баі був тепер нашим неоцїненим керманичем. Із компасом у руцї він ішов усе наперед ід сходови, то щезаючи серед надм, то вилонюючи ся на супротилежному хребтї. Він робив пригноблююче вражіннє, кілько разів спинив ся і глядів із верха надми у східному напрямі, чи є далї перехід. Ми бачили тодї, що терен є раз у раз важчий і що треба буде накладати дороги. Мої люди йшли пішки, в понурій мовчанцї, утомлені смертельно, приголомшені жарою. Ставали часто і пили жадібно воду, дарма що її температура доходила до 30° наслїдком того, що бовтала ся до розпалених стїн желїзних цистерн. Тільки верблюди ступають на подив певні себе, вдирають ся на склони і зсувають ся із них.

На високій надмі ми розложили ся на довший відпочинок. Роздїлено порциї води, не забуваючи про пса і вівцю. Особливо Йольдаш став жадний води. Най лише хто доторкнеть ся рукою желїзної цистерни, він прибігає і лестить ся вимахуючи хвостом. Остання вівця сумирна, терпелива, була любимцем усїх; мої люди заявляють, що волять погинути з голоду, нїж забити її. Поволї починають мучити ся й верблюди. Падають на стрімких узбічах і не можуть підвести ся власними силами.

Перейшовши ледви 13 кільометрів, ми мусїли знов відпочивати. Земля була така суха, що ми й не пробували копати керницю. Ніде не побачиш анї слїду орґанїчного життя. Після покінченої працї люди розмовляли про пригоди сеї днини і передвиджували події найблизшої. Із справжнїм вдоволеннєм я прислухував ся, як Іслям Баі покріпляв їх духа. Він оповідав їм про наші давнїйші пригоди, про снїгові заспи в долинї Аляю, багато прикрійші, ніж море піску, про ледівцї Мус-таґ-ати і про те, як ми вдирали ся на сей велитнїй верх.

25. цьвітня. Температура обнизила ся до кількох степенїв понад нулю, повітрє пересичене курявою. У ранцї сього дня я зробив сумне відкриттє. Замітивши, що вода відбиваєть ся глухо від стїн цистери, рішив ся я заглянути до них. У них було води всього на два днї! Я поспитав моїх людий, чому не наляли відповідно до мойого приказу води на 10 днїв. Відповіли менї всї, як один, що Йольчі признав таку скількість достаточною. Він знов упевняв мене, що нема найменшого страху, бо від околицї, у якій є води подостатком, дїлить нас усього 4 днї дороги. Його впевнювання годили ся із моїми мапами, тож я повірив йому, тим більше, що досї не минав ся із правдою. Ми вірили зрештою сьвято, що до води не є далї на схід, ніж на захід, тому не думали нї раз вертати до останнього озера. Але з другого боку скільки то страдань, жури і втрат булиб ми не зазнали, вернувши ся туди, відки прийшли.

Вода мала для нас тепер вартість золота. В чотири очи я приказав Іслямови, аби анї на хвилю не відступав від цистери і аби перестав поїти верблюди. Перед нами підносила ся цїла високорівня із піску. Найбільше нади було на півночи і полудни, найвисші на сходї і заходї. Натомість недоставало шмат глини, які досї сьвідчили, що море піску має дно і що чейже вид'станемо ся раз із него. Всюди повно піску: на землї, в кождому заглубленю.

Ми були у найприкрійшій части пустинї, маючи передсмак цїлої грози положення. Я йшов цїлий день пішки, раз, щоби ощадити верблюда, то знов, щоби заохотити людий. Ми спозирали нетерпляче ід сходови. Дарма! куди оком глянути, самі гори нади! Нараз забренїла серед верблюдів муха, її поява вистарчила щоби розбудити в нас надію, ачейже недалеко є вже „суша“. На жаль ми не замітили імовірно, що вона від давна сидїла закутана у волосє верблюда. Одно зьвіря приставало що

хвилї так, що ми мусїли полишити його власній долї. Надми доходили 50—60 метрів висоти, опадаючи по другій сторонї хребту на 30—35 метрів. „Карґа, карґа“ закликав нараз Іслям, вказуючи на крука, що кружляв докола каравани. Крук викликав між нами загальну радість, бо його поява неможби заповідала, що Хотан-дария недалеко. Ми перейшли 20 кільометрів, коли великий верблюд відказав дальшої услуги.

Ми розтаборили ся, в тринайцяте з ряду. Покріпивши ся слабо, ми почали радити ся, що дїяти. Всї ми були тої гадки, що дїлить нас що найбільше три днї дороги від ріки, і що либонь ще перед тим побачимо тополевий гайок.

26. цьвітня. Досьвіта звивали мої люди намет і збирали ся в дорогу, а я пішов, як тільки сонце показало ся, ід сходови, пошукати переходу. Табор і верблюди щезли небавом за надмами. Мене окружала тишина смерти і жовте море надм, тишина більше глуха, нїж найглухша цвинтарна; недоставало тільки хрестів на могилках.

Наше положеннє було дїйсно розпучне і ставало що раз безвідраднїйше. Надми росли без упину, вбивали нас поволї але рішучо, замикали дорогу, а ми мали йти крізь них, одним словом, не щадили нас.

В полудне я упав від втоми і спраги на землю. Сонце жарило як огниста піч, я не міг іти далї. Але ще зібрав останки сил, уйшов може з 1000 кроків і кинув ся на пісок, накриваючи голову білою шапкою. Я зробив сьогодня 13 кільометрів, відпочинок належав ся менї слушно, а на верху надми лежало ся ізза вітру так любо. Мене обняв півсон і я забув про наше сумне положеннє. Снило ся менї, що лежу на зеленій мураві в тїни срібної тополї; чую дуже добре шепіт хвиль у озері, при якого берегах води підливають корінє тополї. Чудовий сон розвіяла сумна дїйсність, коли позад мене роздав ся глухий звук дзвінків каравани. Я підняв ся з головою тяжкою, як олово і з очима, осліпленими від блеску жовтого піску. Але й очи верблюдів втеряли свій блеск, глядїли перед себе байдужно, віддихали рівномірно, але важко.

Між двома надмами зробили ми в піску несподіване відкриттє; ми найшли кости осла, або, як мої люди думали, дикого коня. Звідки взяло ся тут се зьвіря серед пустинї і як довго спочивав тут його кістяк, се питання, на які сухий пісок не давав відповіди. Може він лежав тут сотки, тисячі лїт надми відслонили його недавно.

Усїх нас мучив голод і спрага, тож ми уйшли тільки $2^1/_2$ кільометра. Але у сьому вечері поправили ся трохи наші гумори, бо при помочі далекоглядів я пересьвідчив ся, що надми меншають. Вони є високі тільки 10—15 метрів. Завтра вийдемо вже імовірно з країни піску і розтаборимо ся в лїсах Хотан-дариї — отсе думка, яка оживлювала нас усїх. Намету ми не розкладали; ми мусїли щадити останки сил, бо спасеннє недалеке. Всї спали під голим небом, понурий Йольчі трохи оподалїк нас.

У вечері прийшла менї до голови думка, чи не добре би було спробувати бодай копати керницю. Іслям і Казім пристали на се і взяли ся сейчас за роботу при помочи острих сартийських лопат. В глибинї одного метра показав ся мокрий пісок перемішаний із глиною. Се додало нам усїм охоти. Покріпивши ся трохи я побіг із Іслямом до керницї. Тепер працювало нас пятьох, а Казім із незвичайним одушевленнєм. Ми зачали роботу о 6. годинї при температурі 28°. Пісок і глина мали в глибинї метра 16° тепла, при півтора 12°. Пісок викинений на поверхню землї холодив тїла, а вода з останньої цистерни уміщена в ньому, стала покріпляюча, хоч передше мала 29° тепла. Пісок ставав чим раз вогкійший поволї, але постійно. При двох метрах глибини викопана земля була вже така мокра, що болотила нам руки. Минуло кілька годин, люди аж падали з утоми, піт зрошував їх тїла. Що хвилини переставали копати, брали по каплї води, якої я їм не жалував у надії на сьвіжу з нашої керницї. Тимчасом смеркло цїлком, ми працювали при сьвітлї двох сьвічок. Усї зьвірята призбирали ся коло ями. Верблюди витягали свої довгі шиї і обнюхували холодний вогкий пісок, пес витягнув ся як довгий коло керницї, навіть наші кури приглядали ся цїкаво роботї. Розпука і надія близького ратунку додавала людям сил. Ми не думали уступити, хочби прийшлося цїлу ніч працювати, мусїли бодай другої днини дібрати ся до води. Нараз Казім, що копав на днї ями, крикнув, випустив лопату із рук і перестав робити.

„Що стало ся? — питаємо занепокоєні.

„Куррук кум“ (пісок сухий) — відповів гробовим голосом.

Ми пересьвідчили ся справдї, що пісок став ся нечайно сухий, як губка. Зрадлива вогкість мусїла походити від снїжної замети, або раптової зливи. Глибина, до якої ми дійшли, була 3 метри, а температура 11°. Аж тепер почули ми втому і пожа-

Нараз Казім, що копав на дні ями крикнув, випустив лопату із рук і перестав робити. (Стор. 20).

лували дорогих сил, що їх змарнували в останніх годинах на копане ями. Гірке розчароване відбило ся на всїх обличах. Кождий лягав, спати не дивлячи ся на товариша, лягав спати, аби у важкому снї шукати забуття.

Заки ми поклали ся, я розмовив ся в чотири очи з Іслямом. Не таїли ми перед собою побоювань, але з другої сторони рішили ся покріпляти, о скільки дасть ся, відвагу у других. До Хотан-дариї не могло вже після мап бути далеко, але ми мусїли бути приготовані на найгірші проби.

Ми розслїдили скількість води в останній цистерні. Її засіб міг вистарчити ще на один день; треба було проте стерегти того скарбу, аби вистарчив по крапелинї бодай на три днї, заки ми дібємо ся до якого жерела. Кождий із моїх людий мав діставати по дві склянки денно. Верблюди не діставали за останнї три днї анї каплї і мусїли далї обходити ся без неї. Тільки пса і вівцї не мали ми серця морити спрагою — вони діставали що дня повні мисчини.

Урадивши всї отсї подробицї, ми шукали потїхи у снї, лише верблюди стояли все ще терпеливо, як бараньчики над краєм ями і ждали, на жаль дармо, на воду.

III.

Без води.

Дня 27. цьвітня ми поздіймали з верблюдів усї клунки, які лише можна було пожертвувати, аби удержати бідні зьвірята якийсь час єще при життю. З одного сїдла ми виняли вязку сїна й дали її верблюдам — зїли її хапчиво і роззирали ся за водою. Ми зросили їх писки скількома крапельками води, аби їх відсьвіжити; у вечері дістали зьвірята повний мішок сухого хлїба й олїй. На місцї, де ми стояли табором, лишила ся піч, моя постїль, та кілька не конче потрібних річий.

Після чаю я рушив на схід. Пекла мене нетерплячка дальшого походу, бо надми були низші, як досї, доходили лише до 10 метрів. Після години ходу я запав ся знов у глибокий, тяжкий пісок, як передше. Довкруги мене не було найменшого слїду життя, нїякої ростинки, нїчого, що вказувало би на недалекі признаки життя. Ступаючи ось так здовж склону надми, я побачив нечайно маленький предмет, похожий на корінець. Я схилив ся по него, та в сю-ж мить він і щез. Була се ящірка

жовта так само як пісок. Пропала нараз в отворі на краю піску. Чим вона жила? Чи не потребувала анї крапелиночки води, аби удержати свій нашкірок вогким?

Днина була прегарна, небо застелене легкими хмаринками, спека не така вже дошкульна. Після трех годин ходу надтягла нарештї моя каравана. Щоби відпочити, сїв я на верблюда, але під ним так трясли ся ноги, що я мусїв і далї йти пішки. Йольдаш вив, не відступаючи від цистерн із водою, у яких було того скарбу ще кілька каплин. Коли ми задержали ся кілька хвилин на відпочинок, він почав вити жалібним захриплим голосом і порпав ся ногами в піску, якби хотїв пригадати нам, що маємо шукати жерела, бо він гине із спраги. Ми рішили ся йти так довго, доки нам верблюди не виповідять послуху. Стало ся се о 6. годинї у вечері. Розтаборивши ся, ми полягали спати.

Нараз на заходї побачили ми дощеві хмари темно-синьої краски. Отже там десь була вода, а ми тут гинули із спраги. Але надія не покидала нас.

Ми порозставлювали порожні цистерни і вижидали нетерпляче. Хмари сунули ся поволї ід полудневи не кинувши нам нї каплї дощу. Мої люди були вже рішені на все. Іслям Баі сказав менї із найбільшим супокоєм, що вперед погинуть усї зьвірята, одно по одному, а відтак прийде черга на нас. Я лише сам не зневірював ся.

Дня 28. цьвітня збудив нас незвичайно дужий вітер північно-західний. Повітрє було пересичене курявою й піском так, що й найблисших надм не було видно крізь той туман.

Небо покрило ся одноманїтною чорною краскою, за хвилю зірвала ся буря, найстраснїйша, яку я затямив за час моєї подорожи через пустиню, одна з тих, що день у ніч переміняють. Ми спали під голим небом. Я обтулив ся в кожух, а протепроснув ся рано увесь засипаний піском, що втиснув ся навіть під сорочку.

Всї річи прикрила груба верства піску і ми мусїли стратити багато часу, аби видобути їх із трудом. Дальша дорога була безмірно важка. Довкруги годї пізнати щонебудь, а щогірше, ми не виділи навіть, у якому йдемо напрямі. Повітрє остудило ся трохи, а вітер позволяв нам забути про спрагу. Я не міг також сьогодня випереджувати каравану, бо найменше заблуканє грозило безглядно смертию супроти непроглядної пітьми, яка залягала довкруги.

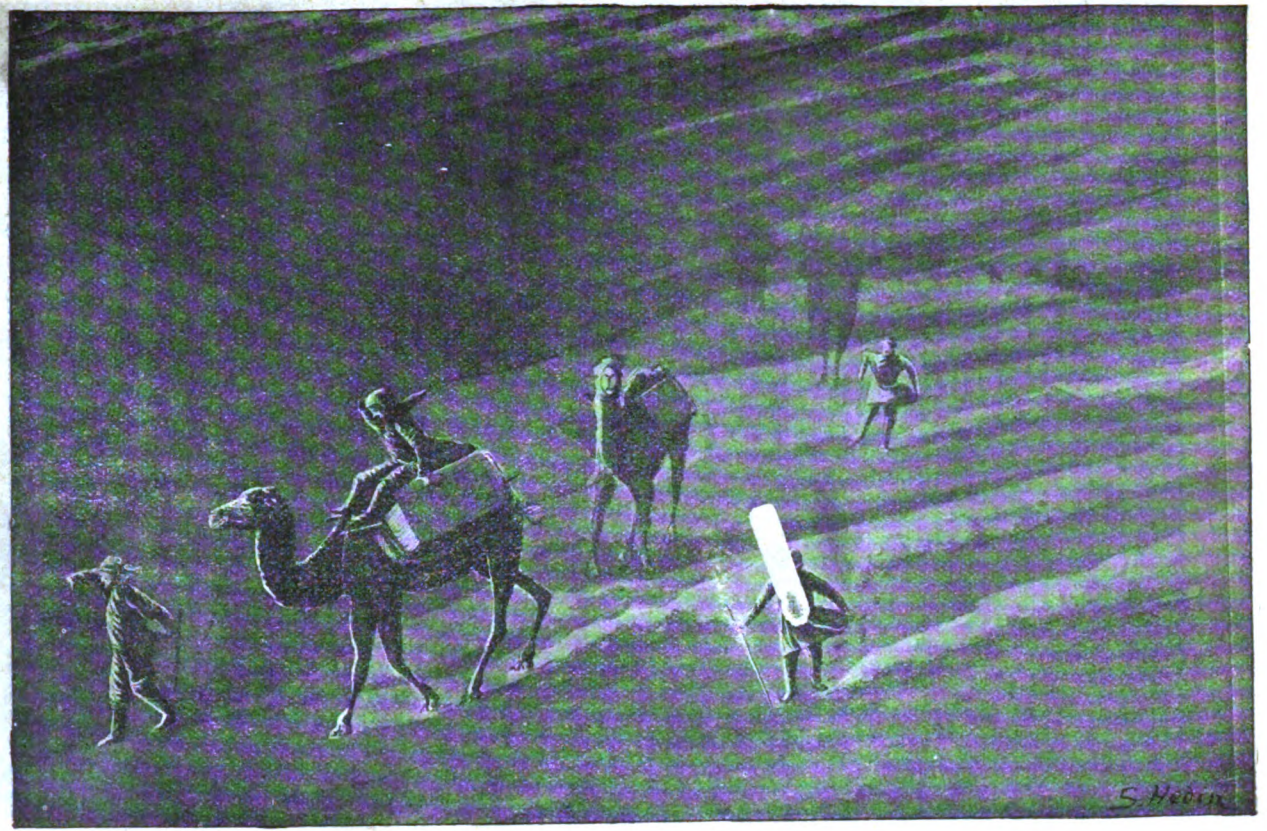

Повітре було пересичене курявою й піском так, що й найблизших надм не було видно крізь той туман. (Стор. 22.)

Небо покрило ся одноманїтною чорною краскою, за хвилю зірвала ся буря, найстрашнїйша, яку я затямив за час моєї подорожи через пустиню, одна з тих, що день у ніч переміняють. (Стор. 22).

Надми не знижували ся, навпаки — піднимали ся що раз висше; що йно переступимо один хребет, уже треба вдирати ся на другий. Наші зьвірята ступали усе повільнійше, шпотаючи ся що хвилї; ноги тремтїли їм за кождим кроком, очи блимали матовим блеском, долїшні губи обвисли в долину, ніздря аж пашіли. Наймолодший верблюд так занепав на силах, що Йольчі мусїв лишити ся з ним позаду.

Але за якийсь час побачили ми, як Йольчі гонив за нами. Побоюючи ся, аби не заблукати ся, полишив власній долї недужу зьвірину, яка й так не могла вже йти та получив ся із нами. Я велїв задержати ся всїм і післав двох людий по верблюда. Щезли нам на якийсь час із очий, оповиті імлою куряв, але за хвилину повернули, заявляючи, що слїди вже цїлком засипані, вони не мають проте відваги віддалити ся від каравани, аби не заблудити. Ми мусїли думати тепер про свою власну безпеку. О 6. годинї, перейшовши 20 кільометрів спинили ся ми. Після наради з Іслямом я рішив ся забрати поживу на три днї, а решту як також останки непотрібних річий полишити. Всї ті річи запакували ми в скринї, прикрили диваном і поставили між двома надмами. Місце се зазначили ми високою жердкою, присилюючи до її вершка великий аркуш паперу; ми задумували, відшукавши воду, вернути по них. Решту води т. є. ледви дві лїтри я виляв до двох желїзних збанків, а цистерни забрав також із собою на випадок, якби ми найшли жерело води. Верблюди ми нагодували сїном, але вони ледви хотїли доторкнути ся його. Їх горла були спечені.

Сеї днини випив я в останнє склянку чаю, від тепер я їв тільки вогкі консерви.

Другої днини рушили ми до сходу сонця в дальшу дорогу з пятьма останнїми верблюдами, що ледви держали ся на ногах. Аж ось приступає до мене Іслям Баі із сумом на лицї і заявляє, що хтось випорожнив один збанок води і що він, як і инші люди, посуджують о крадїж Йольчого. Наші підозріння скріпили ся, коли Йольчі почав жалувати ся, що має страшні корчі. Ми полишили його самого, щоби відпочив, але другої днини він зрівнав ся із нами. Сьогодня стрягли ми цїлу дорогу глибоко в піску. У повітрі, переповненому курявою, панувала глуха тишина. Цїле наше щастє, що в останнїх днях ми не мали великої жари, а то всї верблюди погибли би до одного, а нам судила б ся їх доля. Я йшов без упину 12 годин, потім припав відпочинок на 27 ім кільометрі.

30. цьвітня. Температура змінила ся сильно. Із найбільшої горячи перейшла у холод, який буває при + 5°, тож рано було доволї студено. Верблюди покріпили ся сїном із сїдла, цїлим засобом масла і були ще спосібні йти сяк-так.

У желїзному горшку мали ми ще дві склянцї води. Коли другі були заняті обладовуваннєм верблюдів, заскочив Іслям нечайно Йольчого, що, обернувши ся задом до товаришів, притикав до губи збанок. Як скажені кинули ся Іслям і Казім на Йольчого, повалили його на землю і були би рішучо вбили його, якби я їх не розлучив. Полишила ся ще половина води, то значить $^1/_6$ часть лїтри. Я задумав зросити нею в полудне уста моїх людий, а в вечері подїлити решту на 5 рівних частий. Була також бесїда про се, скільки ще днів зможемо витримати без води. Магомет Шаг пригадав собі, що перед кількома роками блукав ся 13 днів по пустинї, не покушавши анї каплї води.

Задзвенїли знов звінки. похід рушив далї ід сходови. Зараз таки ми замітили, що Йольчого нема. Дехто з моїх людий додумував ся, що він не міг іти далї і умре десь у дорозї. Всї були розжалоблені на него. Він то впевняв нас при останньому озері, що вистане взяти води на 4 днї. Хто знає, чи не завів нас нарочно в сї околицї, аби ми згинули, чи не хотїв украсти воду, аби спасти себе, а повернувши до замешкалих околиць, подїлити ся із своїми товаришами зрабованою добичю. Єще сьогодня, як зрештою звичайно, я записав секретно всї враженя дня до дневника подорожі; сї записки послужили менї опісля до повисшого опису.

Першого мая. Скілько то життєвих розкоший, утїхи містять у собі сї слова! Перший май! Я силкував ся вмовити в себе, що для нас й на пустинї, на далекому сходї буде сей день днем радости.

Тогож дня прибув я рік тому до Кашґару, тож і сьогодня я мав надїю, що й тепер перший мая буде зворотною точкою у моїй долї, — що зрештою дїйсно стало ся. Раннїм ранком вернув до табору Йольчі, якого ми уважали за пропащого. Він вернув небавом до сил і поважив ся впевняти, що сьогодня найдемо рішучо воду. Минулої днини я не мав анї каплї води в губі, тож випив тепер майже цїлу чарку поганої китайської горівки, якої зрештою уживаєть ся тільки до огрівання машинки. Палила мене в горлї, як сїрковий квас, але дала бодай одре-

бину вогкости. Сили мої були зломані, ноги відказали послуху, що кілька кроків я падав, знов піднимав ся, та йшов із усіми далї.

Каравана щезла за надмою, звінки доходили що раз слабше до мойого уха, нарештї втихли цїлком.

Я йшов слїдом, числив лїниво кроки, і побачив врештї з хребта надми моїх людий, що спинили ся відпочивати. Вкінцї верблюди полягали цїлком висилені на землю, старий Магомет Шаг лежав на череві і прикликував помочі Аллаха. Казім сїв у тїни верблюда, закрив руками лице і ловив повітре устами. Іслям випередив усїх, виявлював найбільше сил і жертвував ся йти по воду хочби 50 кільометрів. Але коли побачив, як я терплю, остав ся.

По хвилї вишукав якесь тверде місце, заявив, що заведе там каравану і просив, аби копати там керницю.

Я намагав ся сїсти при помочі Ісляма на білого верблюда, але він не хотїв підвести ся із землї, хоч ми познимали з него всї инші товари.

Ми бачили, що далї не підемо серед соняшної жари. Крім того Магомет Шаг попав у хоробливий стан. Сьміяв ся і плакав, грав ся піском, як дитина і не міг іти далї, а ми не могли оставити його. Тож ми прирадили, що підчас найбільшої спеки будемо відпочивати, а йти мемо лише вечерами й ночами. Іслям і Казім розложили намети, розпростерли останнїй диван, а мішок мав заступити подушку. На силу я заволїк ся до шатра і впав на ложе.

Огорнула мене розпука, отупінє; цїла минувшина пересунула ся крізь память як сон. Наперед заволодїла мною трівожна думка, що стане ся, коли я загину. Я пригадав собі вітчину на півночи і серце стиснуло ся менї на думку, що покину там усе дороге. Моя тямка зробила менї прислугу і прикликала перед очи цїлу силу картин із моїх попереднїх подорожий, коли я мандрував крізь магометанську Азию в перебраню дервіша.

Цїлий день пролежав я з відчиненими очима, впяленими в білу стїну шатра. Часом думки омлївали, я теряв сьвідомість. Наново побачив я себе на пахучій царинї в тїни сріблистої тополї. Та як гірко було вертати ся до дїйсности! Хто з нас умре перший, хто остáннїй? Коби бодай смерть прийшла скоро без фізичних і душевних мук.. Години волїкли ся в безконечність — кожда здавала ся вічностю.

Але що там? Милий, покріпляючий холод відсьвіжив моє тіло. То слабий подих вітру вплинув так корисно на мої вразливі члени. Тимчасом вітер змагав ся що раз дуще, а з ним повертали сили.

Я почув у собі дивну міць, горячка жерла мене, я не хотів умирати. Я рішив ся, шануючи яко мога силу, йти просто на схід, ба, повзати по землї, колиб годї инакше. Ісляи і Казім почували себе також бадьорійше після заходу сонця. Я розповів їм, що думаю і вони були також тої думки, що я. тільки Магомет і Йольчі не вертали до памяти.

Коли смеркло ся, Йольчі порушив ся і сейчас прокинули ся в ньому зьвірячі інстинкти. Приповз до мене із затисненими пястуками і закликав глухим, понурим, грізним голосом:

„Води, води, дай нам води, пане!“

Потім плакав, укляк передо мною на колїна і найсердечнїйшим голосом просив бодай одну каплю води.

Щож я міг відповісти йому? Я пригадав йому, що украв остаток води, що пив найбільше з усїх і останнїй і що тому буде в силї найдовше витримати спрагу. Чиж не було вже способу дати тїлу хочби дробину вогкости, заки видістанемо ся із сего клятого місця? Мимохіть я кинув оком на когута, що проходжував ся поважно поміж верблюдами. У мене зродила ся очайдушна думка — заступити воду його кровю. Але її булоб за мало, треба пожертвувати ще одно невинне житє, вівцю. Мої люди довго відвертали ся з обридженнєм від тої думки і тільки моє переконуваннє, що тут іде про ратованнє нас самих, спонукали Ісляма, що увільнив вівцю від гірших еще мук, які могли її ждати в будуччинї. Але показало ся, що пожертвованнє сего невинного зьвіряти було зовсїм непотрібне, бо нїхто з нас не хотів гасити спрагу його кровю. Я переглянув в останнє свої клунки вкупі з Ісляиом. Всьо, що не було доконче потрібне, я відкинув на бік, полишаючи тільки поживу на три днї і срібні китайські гроші (коло 3.000 карбованців), яких вага була пів верблюдиного ладунку. Решту річий запаковано в чотири скринї а над ними розіпнято шатро, яке мало полишити ся тут і вказувати нам в разї повороту се місце.

О 7. годинї у вечері задзвенїли дзвінки в останнє. Щоби щадити сили, я сїв на найсильнїйшого, білого верблюда, Ісляи вів каравану слабим кроком. Казім ішов із заду і поганяв зьвірята. Коли ми покидали сей справжнїй табор смерти, Йольчі

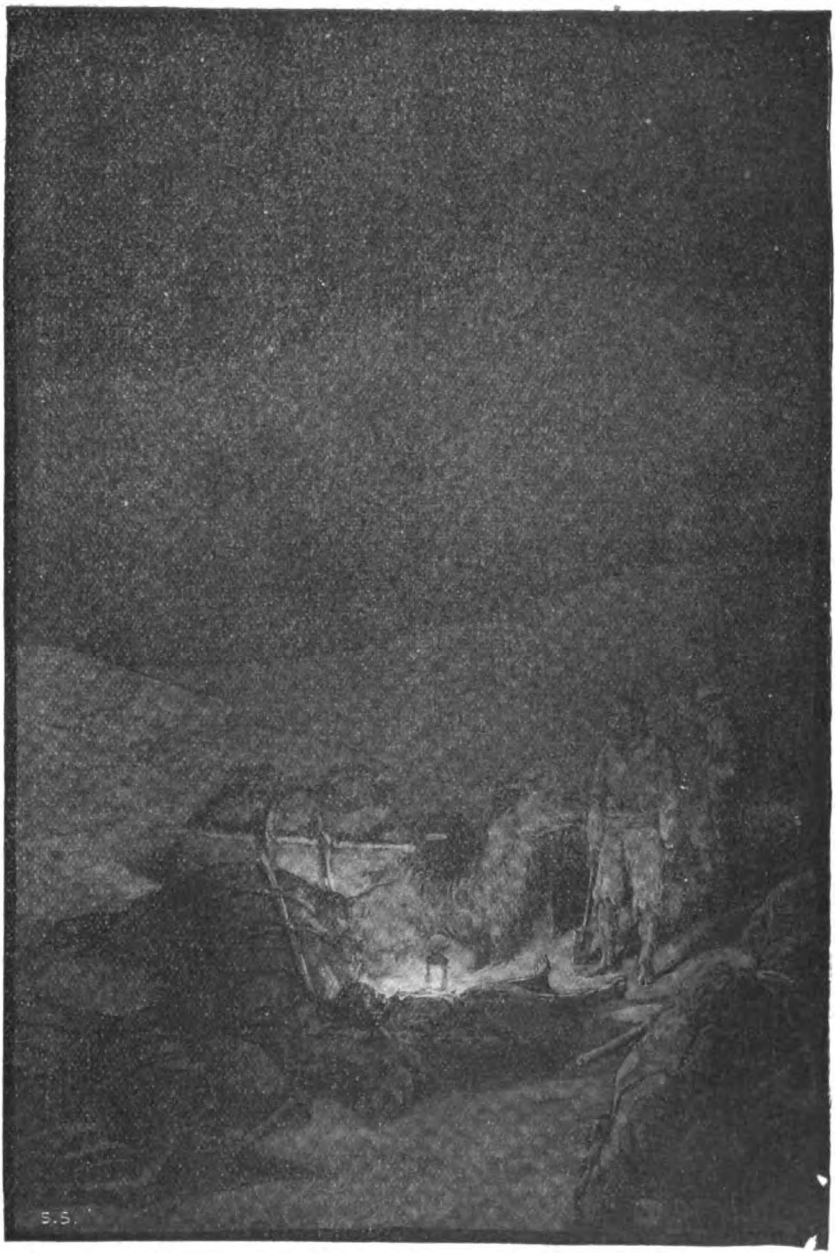

Я попрощав також Йольчого, дораджуючи йому, аби йшов слїдами каравани. (Стор. 27).

поволїк ся до намету і поклав ся на мойому ложи, а старий Магомет Шаг лежав неповорушно. Я наблизив ся до него, погладив його рукою по чолї і закликав по імени. Він поглянув на мене широко розкритими очима, а на лицї малював ся вираз мертвого супокою і відблеск одушевлення, якби ось-ось уже мав дістати ся до раю.

Я поклав його вигідно і сказав зворушеним, тремтючим голосом, що йдемо на схід по воду і зараз вернемо з нею сюди. Він хотїв піднести руку й бурмотїв якісь незрозумілі слова. Я видїв, що вже небагато годин остало йому до життя і що вже нїколи більше не побачу його на сьому сьвітї. Я розпращав ся із вмираючим із справжнїм зворушеннєм і жалем, докоряючи собі мимохіть у души, що я став подекуди причиною смерти сього чоловіка. Я попрощав також Йольчого, дораджуючи йому, аби йшов слїдами каравани.

Найлїпше ще почували ся кури, які ми лишили також на ласку судьби. Вони кудкудакали весело і дзьобали вдоволені тїло забитої вівцї.

„Чомуж ми їх не забили?“ — поспитає вразливий читач. — Ба, чому? А чомуж ми не добили тих двох конаючих людий, аби вкоротити їх терпіння? Такі питання не легко рішати з далека. Я пересьвідчив ся, що перед лицем мари смерти чоловік слабше відчуває муку ближнього, нїж при звичайних обставинах. Ми йшли на неминучу смерть, а сеж найпростїйша річ на сьвітї, що вперед мали попасти ся в її обійми найслабші, Але вбійство чоловіка, хочби конаючого, хочби йому на пільгу, се такий вчинок, перед яким руки опадають від жаху, се все таки злочин.

Покидаючи верблюди, ми мали надію, що повернемо з водою в пору і уратуємо їх. Що до курий, то я перечував, що вони можуть придати ся нам, коли будемо шукати з поворотом намету і що жити муть довго стервом. Перечуттє се мало здїйснити ся по роцї. Але не забігаймо на перед!

Тимчасом посували ся ми поволї наперед. Йольдаш товаришив нам вірно, але висох як кістяк. На одній із нади упав верблюд, аби більше не встати. Його набір наложили ми на білого верблюда, який усе заявляв найбільше сил. Настала темна ніч; зьвізди зоріли вправдї, але їх мерехтїннє не вспіло як слїд осьвітити нерівність терену. Неустанні нади висилили мас до останка, навіть із Іслямом було що раз гірше. Стогнав

дуже, задержував ся що хвилї ізза нагальних, корчевих еекций. Мучив ся так страшно, що поваливши ся на землю, вив із болю. А далї стало просто неможливо йти серед темряви. Я злїз із верблюда, засьвітив лїхтарню і почав шукати лекшого переходу. Але що хвилї я мусїв приставати й ждати товаришів. О 11. годинї я не чув уже дзвінка каравани; мене окружали ніч і тишина. Я поклав лїхтарню на вершку надми, а сам ляг відпочивати на піску.

Я не міг замкнути очи, але запер віддих у собі і спозирав на схід та надслухував, чи не долетять до мене людські голоси, чи не догляну де ватри пастухів у лїсах Хотан-дариї. Але не бачу, не чую нїчого, чую тільки, як товчеть ся моє власне серце! Нарештї відозвали ся звуки дзвінків, каравана дійшла до мене. Рівночасно Іслям Баі заточив ся, впав і прошепотїв, що не рушить ся нї кроком далї, бо сили покинули його вже до крихти. Почав ся проте останнїй акт моєї сумної мандрівки по пустинї, кінець міг настати ось-ось... Нема ради. Треба покинути все і йти скільки сил стане на схід. Я розпрощав ся з Іслямом додавав відваги і мовив, що сили вернуть по кількагодинньому відпочинкови в холодї ночи. Я казав йому також іти, як тільки відпічне, моїм слїдом, а верблюди і клунки лишити.

Не відповів менї нїчого, тільки лежав на хребтї із широко отвореними устами. Я забрав із собою годинник, компас, ножик, оловець, кусник паперу, пушку із гомарами і какао. Кавім держав ся досить кріпко, тож мав менї товаришити з лопатою, відром і линвою. Забрав також трохи поживи, але забув у поспіху шапку і мусїв обвязати голову хустиною, щоби не дістати соняшного удару. Їда не належала у нас тепер до приємностий, бо наслїдком того, що висохли уста й горло ми не могли добре ликати. Зрештою спрага каже чоловікови забувати про почуттє голоду. Зразу ізза недостачі води чоловік майже божеволїє, але опісля, коли тїло перестане пріти, чи радше пріє дуже слабо ізза згущеня крови, людина почуває страшне обезсиленнє, яке веде до катастрофи.

Була як раз північ, коли ми покидали останки такої гарної до недавна каравани.

Останнї чотири верблюди лежали на землї, простягаючи шиї і ловили на силу повітрє у нїздрі.

Один тільки Йольдаш прощав нас зором, повним надії, не

порушаючи ся із місця; либонь думав, що ми вернемо небавом із водою. Від сеї хвилї я не бачив уже більше свойого вірного пса, а його недостача давала ся менї нераз сильно відчути.

Ліхтарня, яку я лишив біля Ісляма й каравани, сьвітила нам єще хвилю. Але незабаром погас слабий її промінь поза пасмами надм і нас обхопила чорна безвихідна ніч у свої обійми.

IV.

Ратунок.

Покинувши загибаючу каравану, йшли ми серед глибокого піску такі сонливі, що мусїли лягти переспати ся хвилину. Наша одїж була легка, проте нічний холод прогнав сон із наших вій. Раннїм ранком вибрали ся ми далї, йшли 5 годин і знов відпочивали. Перед полуднем дув перший вітер, але від 12 години жара стала така невиносима, що ми не могли поступити кроком майже пів дня. При помочи лопати викопав Казім яму, а холодний викинений пісок служив нам за охорону проти сонця. Ми просто загребли ся в ньому, а його холод впливав на тїло як зимний туш. Під вечір зібравши останки сил поволїкли ся ми далї і йшли до год. 1. в ночи.

Третього мая блиснув нам промінь надії. Отсе Казім спинив ся нечайно, зловив мене за руку й показував на схід, не промовляючи анї слова. Його соколине око доглянуло на краю овида зеленого тамаришка. Ми пустили ся просто до него, віддаль між нами меншала з кождою хвилиною, а незабавом ссали ми вже шпильки сеї ростини. Дивно живе тамаришок серед пустинї. Гнучкий, високий на 2 метри пень і галузє потопають в морі жаркого сонця, а корінне незмірно глибоко тягне з землї поживу і вогкість. Вже сам вид сеї ростини був для нас радісний, а сидїти в його тїни — се була для нас така розкіш, про яку нїхто нїколи й не снив. Була се чародійна лїсочка, яка віщувала, що море пустинї має свій край, була се рафа, яка потїшає потопаючих моряків, що суша недалеко.

В дальшій дорозї стрічали ми більше сих ростин, але ми були такі висилені, що, поваливши ся на землю, переспали на пів неживі 10 годин. Смерком рушили ми далї, а після трех годин ходу спинив ся Казім знов накликуючи: „Тобрак!“

(тополя). Справді росли серед надм три тополї як сироти. Сок у їх листю був такий гіркий, що годї було його ссати. За те натерли ми ним тїло. Проба копати керницю не повела ся, бо рискаль випадав із рук, а до води було певно дуже далеко. Зате ми назбирали сухого галузя і розпалили велику ватру, що кидала ярке сьвітло на надми. Сею ватрою ми хотїли звернути з одної сторони на себе увагу Ісляма, коли жив єще, а з другої дати знак на схід на случай, якби на дорозї, що вела здовж Хотан-Дариї, були люди. Казім упік кусень товстого хвоста із вівцї, але ледви проковтнув його; не лїпше повело ся й менї з гомарами.

Четвертого мая схопили ся ми зі сну вже о 4. годинї вранцї і йшли, ледви тримаючи ся на ногах до 9. години. Перед нами знов простягало ся піскове море, дерева пощезали також, ворог ждав на нові жертви. Казіма почали опускати сили; цїлу днину ми не говорили до себе нї слова, бо й про що ж було говорити? Однакі були наші думки й однакі побоювання.

Тяжка днина скінчила ся врештї і ще раз сонце зблизило ся до западного овиду. З одчайним зусиллем підвів ся я і візвав Казіма, аби йшов за мною. Прошептав умираючим голосом, що далї не піде. Я рушив сам серед ночи й тишини.

5. мая. Так волїк ся я до півночи, відтак заснув під тамаришком. Нараз заскрипів пісок, якась людська постать виринає з тїний.

— Се ти, Казіме?

— Я, пане, — звучить відповідь.

Холод підкріпив його на стільки, що міг піти моїми слїдами. Прошу уявити собі наше здивованнє, коли на верху одної надми ми побачили слїд людської ноги. На жаль наша радість не тревала довго. Казім перший дослїдив, що се були наші власні слїди. Сумне відкриттє! Як довго блукали ся ми ось-так у колїсце? Змучені полягали ми коло 3-ої відпочивати.

Як тільки почало свитати, ми пішли далї. Казім виглядав страшно. Його язик набряк і побілїв, губи посинїли, лиця запали ся, а очи стали як скло. Напала його страшна, корчева чикавка, що дуже подабала на передсмертню чикавку. З трудом він міг удержати ся просто, але йшов за мною. Наші горла мучила нестерпна жара. Нам здавало ся, що чуємо хряск костий у ногах, відчуваємо, як вони розгрівають ся через тертє,

а очи висохають. По сході сонця зарисувала ся на овиді виразна лінія, зовсім відмінна від дотеперішних зубів пили, утворених верхами безчисленних надм, — ся лінія — був се ліс над берегами ріки Хотан-дариї!

Перед 5. год. дійшли ми до заглубленя в піску, що було висохлим коритом ріки. Росло тут безліч топіль. Відтак тягнув ся вузкий простір піску, а далї за ним безмежний ліс, повен тїний і зелені.

Я станув із рукою на чолї, прикований величнїм видом. Опянїлий щастєм, я старав ся зібрати думки. От стілько тижнїв блукали ми поволї, нидїючи на розжарених пісках в країнї тїний мерців, а тепер? Денебудь гляну, всюди життє, весна, зелень, лїсові цьвіти, тїнь, а серед дерев, порослих мохом, безчисленні слїди диких зьвірят: тигрів, вовків, оленїв, лисів, заяців, антильоп і ґазель! В повітрі гудуть мухи і комарі, птахи щебечуть ранїшні сьпіви. Ліс усе густїє, пнї дерев оповиті звоями лїянів, денеде видно слїди людий і коний. Так, ми без сумнїву вратовані.

Я хотів іти впоперек ліса на схід, але Казім впевняв, що слїди заведуть нас безпромінно над ріку, а що туди йшло ся вигіднїйше, я пішов за його радою. Але не довго могли ми йти в полудневому напрямі через невиносиму спеку — цїлий день треба було пролежати в тїни дерев. Казім лежав без руху з відчиненими устами й очима, горячкував, баламутив і стогнав, не відповідаючи зовсїм, коли я говорив до него, або тягнув його за руку. А день волїк ся без кінця, пробуючи нашу терпеливість до останка; я відчував се, що вода мусуть бути в безпосередному сусїдстві і тужив за нею.

Аж ледви під вечів я міг підняти ся на ноги і казав Казімови йти за мною. Але він не мав уже сили йти далї. Давав менї, як міг, пізнати, щоби я йшов сам і вертав чим скорше з водою, бо він згине. Я взяв рискаль у руки і почав пробивати ся крізь лїсову гущавину. Але не було се так легко. Руки мої залили ся незабавки кровю і я що хвилини мусїв відпочивати. Нараз ліс скінчив ся, а перед мною на сході простягала ся площина з глини і цїпкого піску. Надм анї слїду; було се проте корито Хотан-дариї. Але пісок був сухий, води анї каплї, бо ріка пливе сюди лише в часї лїтнїх повений. Треба було проте йти далї. Ноги самі занесли мене на полудневий схід. Чому не просто на схід? Справдї сам не знаю. Може потягнув

мене туди блеск місяця, що сьвітив у тій як раз стороні неба. Я йшов певним кроком у простій лінії, якби мене вела якась невидима рука. Живчик ледви бив, мене обняла дивна, непереможна сонність, з якої я певно не прокинув би ся більше. По $2^1/_2$ кільом. дороги я добачив темну лінію ліса на супротилежному березї — незабавки зарисовують ся перед мною густі корчики і троща та похилені над ложбищем ріки тополї. Небагато кроків ділить мене від ріки. Нараз ізлїтає дика качка, чую плюскіт води і за хвилю стаю — над берегом ставка, довгого з на 20 метрів, наповненого сьвіжою студеною розкішною водою.

*

* *

Даремно я силкував би ся описати те зворушеннє, що огорнуло мене на вид води. Про що я думав, заки напив ся її, нехай сам читач догадаєть ся. Я вийняв із кишенї бляшанку і пив, пив без кінця. Найлїпше вино, божеський нектар не могли менї лїпше смакувати. Не переборщу, коли скажу, що за 10 хвиль я випив 3 лїтри. З водою вертало життє, кров почала кружляти правильно. Я чув, як усї клїтини вертають до життя. Живчик слабий передше, підніс ся тепер із 49 на 56 ударів на хвилину.

Нїколи передше не являло ся для мене життє кращим і цїннїйшим, як тої ночи в кориті Хотан-дарії. Варто справдї жити, а балаканина, що земля — долина плачу, се пуста нїсенїтниця шлямазарників. В одушевленню я думав, що якийсь ангел опікун завів мене сюди до сего малого ставка, я майже чув шелест його крил.

Коли я напив ся до сита, а тїло вернуло до нормального стану, я звернув увагу на найблизше окруженнє. Ставок перестояв тут від минулого лїта завдяки заглубленню, яке виповнював. Якби я був пішов 50 кроків на право або на лїво, був би не найшов його нїколи.

Моя думка звернула ся тепер до умираючого Казіма, що покинений у лїсї не міг двигнути ся з місця, не то, щоби дібрати ся до води. Скора поміч була доконечна. Але в чім принести загибаючому із спраги товаришеви води, коли бляшанка була за мала? А мої шведські непромокальні чоботи з високими холявами від чого? Були так само доброю посудиною, як усяка инша. Я наповнив їх сейчас водою і пустив ся тою самою до-

Я наповнив їх (чоботи) сейчас водою і пустив ся тою самою дорогою назад. (Стор. 32).

Здрігнув ся цілий, крикнув коротко гордяним голосом, потім приложив до уст холяву одного чобота і випорожнив його від разу, по хвилї теж саме зробив із другим. (Стор. 33).

рогою назад. Трохи води, що правда розляло ся в наслїдок скорого ходу, але крізь шкіру не протекла анї капля. Швець Штєрнштром у Штокгольмі певно не робив нїколи пари чобіт, що не лиш уратувала би життє чоловіка, але перемандрували Азию впівперек, там і назад. За те тїшили ся вони опісля свойого рода популярностю.

Доки місяць сьвітив, і дорога вела крізь пісок, йти було легко. Гірше в лїсї. Крізь тонкі панчохи вбивало ся в ноги тернє і тріски, а місяць закрила густа хмара. Я сьвітив сїрники і пробував іти за проводом компасу; кликав на голос Казіма по імени, але не відповідав нїхто. Незабавки я побачив, що заблудив у гущавинї; не було ради, треба ждати до рана. Я розпалив велику ватру, стало ясно як у день; менї здавало ся, що Казім побачить сьвітло, почує тріск ватри і приповзе до мене. Кликав я його знов, та даром. Відтак я ляг при ватрі і заснув спокійно.

Ранок пробудив мене. Я напив ся трохи води і пішов сейчас далї власними слїдами. Коли я прийшов до Казіма, лежав він у тому самому положенню, що вчера, глядїв на мене на пів притомним оком, але врештї пізнав мене, приповз із трудом і прошептав:

— Умираю.

— Хочеш води? — спитав я його супокійно.

Потряс головою і упав на землю; не передчував, що містило ся в чоботах. Наблизивши ся до него, я скропив йому лице водою. Здрігнув ся цїлий, крикнув коротко горляним голосом, потім приложив до уст холяву одного чобота і випорожнив його від разу, по хвилї теж саме зробив і з другим.

6. мая. З Казімом зайшла та сама зміна, що зо мною попередньої днини: він вернув зовсїм до памяти, отже ми постановили піти до ставка, випочити біля него, напити ся води і вмити ся, бо сего не робили ми вже кілька тижнїв. Але Казім був занадто ослаблений і не міг іти разом зо мною я описав йому докладно дорогу, а сам побіг вперед, заспокоїв спрагу і викупав ся. Минула майже година, а Казім не надходив. Менї зачав доскулювати голод, треба було проте пошукати людського житла, раз, аби дістати поживи, то знов, аби з нею вернути на пустиню, уратувати Ісляма й пакунки. Тому я лишив на разї Казіма його власній долї і пустив ся босий скоро ід полудневи. О 9. годинї заревіла велика буря, така, що закрила

сонце хмарою піску і куряви. Хоч вітер сипав мені піском в очи і я не міг нічого бачити довкруги себе, а проте я йшов три години. За якийсь час мене знов стала мучити спрага. Я сів, надумуючи ся, що далї робити. До найблизшого ставка було може кілька днів дороги, на щож покидати той перший, що вратував нам життє. Крім того я мав надію, що стріну ся з Казімом. Я вернув ся проте на північ і найшов нове, трохи солоне озеро. Я випив багато води, відтак огорнула мене така утома, що я не знав, що діяти: чи йти на силу далї на полудне, чи переждати бурю на місцї, а розложити ватру на знак для товаришів.

Нарештї я найшов у лїсї гущавину і ляг відпочити. Я запав у глибокий, сильний сон, якого я здавна не зазнав. Коли я проснув ся, пересьвідчив ся, що буря реве все ще в лїсї. Я розложив ізнов ватру, голод дошкулював менї, я шукав корінців у землї.

На другий день буря притихла, але повітрє було переповнене курявою. Голод і утома не пускали мене з лїса, де я живив ся корінцями.

День 8. мая минув менї знов на безнастанній мандрівцї. Перед заходом сонця я відкрив сьвіжі слїди двох людий, що вели 4 осли в противному напрямі до того, у якому я йшов т. зн. на північ. Відтиски босих ніг були такі виразні, що я відрізнив найменші подробицї.

Іти за слїдами було нерозумно, бо вони походили що найменше з перед 24 годин, проте їх властителїв я не найшов би нїколи. Отже я рішив ся йти за слїдами, але в противному напрямі. З увагою я слїдив ті людські відтиски і пустив ся здовж правого берега Хотан-дариї на полудне.

V.

Ратунок Ісляма.

Вже сумерк западав, коли здалека долетїли до мене якісь голоси; я зупинив ся хвилину й надслухував, але коли докола знов запала тишина, я думав, що се був голос дрозда. Та зараз уже в ту саму хвилю долетїв до мене виразнїйше людський голос, відтак рев корови. Я назув проте швидко свої мокрі чоботи

й поспішив у ту сторону, звідки розлягали ся голоси. Чим далї я йшов, тим лїпше було чути голоси мужчин, блеяннє овець а незабавки мигнуло передо мною в лїсї сьвітло і показала ся череда овець, а біля них малий пастух із величезним буком. Побачивши мене — в подертій одежі і синїх очицях — хлопець здивував ся і злякав ся, думаючи певно, що се фавн, або який злий дух пустинї, що заблукав ся сюди. Пригвожджений страхом стояв на місцї, а коли я привитав його звичайним „салєм алєйкум“ (мир вам) і став розказувати, яким чином я дістав ся сюди, він викрутив ся на нозї і пропав у гущавинї, полишаючи свої вівцї на долю судьби.

Небавом зявив ся із старшим пастухом. Я розповів усе докладно. Дізнавши ся, що я вже вісїм день не мав нїчого в устах, повів мене до недалечкої хати. Там дали менї кукурудзяного малая і миску овечого молока, яке менї дуже смакувало; відтак десь пішли, полишаючи на сторожі два величезні вівчарські пси. Коли запала ніч, вернули ся ще з третїм товаришом, замкнули вівцї в загородї перед тиграми і вовками, поклали велику ватру, а потім ми всї поснули під голим небом.

9. мая. Вже о сходї сонця щезли десь пастухи разом із вівцями, але вже перед полуднем вернули ся, бо вівцї в часї найбільшої спеки відпочивали біля керницї. Тепер я мав проте нагоду познакомити ся з ними близше. Були се пастухи одного маючого ґазди з Хотану, що дозирали 170 овець і кіз і 60 коров. Цїлу зиму й лїто випасають худобу в лїсї і мають за се 5 карбованцїв місячно і муку на хлїб. Їх життє було дуже одноманїтне, тому раді були моїм відвідинам, хоч не дуже довіряли менї, не зважаючи, що я говорив їх мовою.

Після полудня пішли мої пастухи разом із стадом; я лишив ся сам у хатї. Десь може за годину відозвали ся чужі голоси, я вибіг перед хату і побачив трох багатих купцїв, що їхали з міста Аксу до Хотану. Я запросив їх до хати, а один із них оповістив менї радісну новину.

Отсе попередного дня подибали вони під лїсом над лївим берегом Хотан-дариї білого верблюда, що пас ся спокійно, а побіч него лежав полу-живий чоловік. Задержали ся над ним і питали, що йому. Той шептав лише одно слово: води, води! Післали зараз по воду, напоїли і нагодували подорожного, яким був без сумнїву Іслям, мій чоловік, що лишив ся на пустинї з верхоблюдом. Він оповів їм, звідки взяв ся там, а відтак

просив ще купців, аби ратували мене, бо він стратив мій слід. В тій цїли вони прийшли до сеї хати і жертвували менї одного із своїх коний, аби я міг поїхати з ними до Хотану.

Тепер, не надумуючи ся анї хвилї, я постановив остати ся на місцї і ждати Ісляма. Коли йому повело ся довести верхоблюда до ріки, то можливо, що може уратував також часгину мого майна; записки і мапи. Будуччина уявляла ся менї знов у рожевому сьвітлї. Коли зорґанїзую каравану до первісного її стану, верну із першими лїпшими купцями до Хотану, звідси до Кашґару і спроваджу телеґрафічно нові прилади і потрібні менї річи. З купцями я розійшов ся приязно, дякуючи їм за поміч і добру новину і обіцюючи здибати ся з ними в Хотанї. Пастухи, пересьвідчивши ся, що цїле моє оповіданнє не минало ся з правдою, почали відносити ся свобіднїйше до мене.

10. мая. Сильний вітер, що дув із півночи, переситив повітре курявою; змучений фізично. я спав у хатї цїлу днину.

Під вечір пробудив мене голос верблюдів. Я вибіг із хати і ось що побачив: Один пастух вів мого білого верблюда, а з заду йшов Іслям і Казім. З великої втїхи впав менї Іслям до ніг і плакав, як дитина; не сподївав ся, що ще мене побачить. Білий верблюд привіз мої важнїйші клунки з приладами та китайські гроші. Пожививши ся як слїд, оповів Іслям отсе:

Розлучивши ся з нами в ночи 2. мая, лежав кілька годин, але відтак пішов із чотирма верблюдами за нашими слїдами. Нашу ватру, що ми розложили з Казімом, бачив із далека і дійшов до неї, але нас уже не застав.

Що хвилї відпочиваючи, дійшов лише з одним білим верблюдом до корита ріки. Не найшовши у ньому води, кинув ся у розпуцї на землю і ждав спокійно смерти. Було се 8. мая. Тої самої днини подибали його купцї, що дали йому води й хлїба.

Небавом зійшов ся із Казімом, який у своїй наївности додумував ся, що я пішов до Аксу. На щастє розумнїйший Іслям вибрав ся із ним до Хотану. По дорозї вони зустріли пастуха і сей привів їх до мене. Як можна побачити із сего, Іслям списав ся дуже гарно, ратуючи найдорогоцїннїйші пакунки. Цїлорічна праця не пропала марно.

Кілька дальших днїв ми призначили на відпочинок, що зовсїм справедливо належав ся нам. Пастухи вибудували менї високу альтану з галузя, землю зрівнали і вкрили сукном. За

подушку служила мені торба з грішми, за стіл пуделочко з тютюном, а преці навіть у моїй робітні в Штокгольмі не було мені краще, як тут. Дня 19. мая загостила до нас мала каравана, зложена з 4 купців із Хотану. Ми кинули ся на неї, як яструби, щоби закупити поживу, а се прийшло нам доволі легко.

Ми були тепер незалежні від Хотану і могли мати надію, що при помочи коний і білого верблюда пощастить нам уратувати решту табору.

Якось вечером прийшли до нас два молоді ловці на оленї. Вони обіцяли ся піти в товаристві із нами до „табору смерти". Другої днини привели свого батька, що з охотою пристав вибрати ся на пустиню, а що він знав добре околицю, мав бути провідником. В подорожи мали взяти участь Іслям, Казім і старий ловець із синами.

Коли люди відїхали, я лишив ся сам з пастухами і мусів ждати терпеливо на вислїд подорожи бодай тиждень. Одноманїтні днї минали менї на науковій працї та на прогульках у лїсї; лише час до часу переїздили попри нас купецькі каравани. Звістка про нашу подорож і чудесний ратунок дійшла незвичайно швидко до Аксу і Хотану. Один купець оповідав менї, що мешканцї Хотану ждуть нетерпеливо на наш приїзд і майже тїшать ся на згадку про него.

21. мая вернула нарештї каравана, привозячи не дуже радісні вісти. До намету не відважили ся заглянути, але за те привезли пакунки з одного верблюда із річами менше потрібними. Найцїкавійше те, що не вспіли відшукати верблюда Нера, хоч місце, у якім він упав, затямив собі Іслям дуже добре, бо привязав там на тамаришку свій пояс. Тамаришок стояв єще на надмі і мав гилї повязані білою крайкою. Коло хаща видно було слїди чоловіка, але не були се слїди Ісляма, бо він не мав чобіт. Верблюда із пакунками не було нїде. Люди перешукали цїлу околицю здовж і поперек, але не найшли анї зьвіряти анї його слїдів. Хтож проте украв його? Я питав ся Ісляма, чи не Йольчі часами, який міг прийти до себе, але Іслям упевняв, що се неможливе, бо ми полишили його майже конаючого; не могли се бути також ті три купцї, що виратували Ісляма від смерти, бо вони, віднайшовши його, поїхали просто до Буксем, аби мене відшукати, якжеж могли найти верблюда, якого ми полишили на краю пустинї. Ми були дуже непевні, що далї дїяти.

На всякий спосіб той, що забрав зьвіря, міг піти із ним або на північ до Ак-су, або на полудне до Хотану. А що на сю останню дорогу спозирали раз по раз наші пастухи, оставала лише дорога до Ак-су.

Старий стрілець натрафив що правда сліди верблюда в лісї, але вони довели його лише до молодого верблюда, що то нам утік. За 12 днів здичів дуже і став боязкий і полохливий, як би не бачив чоловіка ніколи. Сї подробиці, які я лише що описав, знівечили на разї цїлковито плян моєї подорожи, а в додатку по року мали мати траґічний епільоґ.

Подорож до Тибету, яку я задумував зразу підприняти, стала неможлива, бо пропали всї прилади до поміру висоти. Треба було проте поперед усього вертати до Кашґару; я вибрав шлях, що веде через Ак-су.

Заки опишу поворот, мушу згадати кількома словами про біг рік Хотан-дариї і Яркент-дариї. Хоч наслїдком свойого рівнолежного бігу належать вони до ряду рівнобіжних рік, ріжнять ся між собою із багато зглядів. Яркент-дария є головною водяною артериєю східного Туркестану. Цїлий рік вона має велику скількість води, глибоке дно, велике заглубленнє. А знов Хотан-дария має ложбище, з виїмкою лїта, все сухе. Алеж бо вона й плине крізь найнедоступнїйшу часть пустинї Такламакан, мусить крім того зводити безнастанно боротьбу із летючим піском, який грозить їй вічно віддїлити її від матїрного пня, щось так, як се вже зробив із Керия-дариєю. Лїс, що росте над Яркент-дариєю, переривають часто степи і багна, а над Хотан-дариєю є він густїйший і дикший, нїчим не перерізаний.

Одну мають лише спільну цїху; обі пливуть ід сходови, що можна легко пізнати із старих ложбищ на заходї. Гостинцї йдуть здовж лївого берега обох рік; усї села лежать у середньому бігу Яркент-дариї, також по сїй сторонї. За те в пустинньому бігу Хотан-дариї не надибаєть ся нїде осель; тут і там випасають лише череди мандрівні пастухи.

*

* *

Дня 23. мая пробудив мене раннїм ранком шалений східний буран. Він знищив до тла мою альтану; верхівя дерев гнуло ся до самого долу, хащі й троща стелили ся по землї; цїлий лїс виповнив ся збитими хмарами летючого піску. На щастє

буря минула так скоро, як скоро прийшла. За пів години все утихло.

Рано була вже каравана готова до дороги. Я покидав місце, таке багате у враження, місце, до якого я вертав нераз думками. Тут уратував я життє, тут подибав людий, що приняли мене гостинно, тут я вернув до сил у тіни ліса. Пастухів я обдарував грішми. Почували себе невисказано щасливими. І знов двигнули ся ми в дорогу з двома верблюдами і трома кіньми, знов обізвав ся пронизуючий голос дзвінка, що сим разом звіщав нам вже не похорони, але воскресеннє.

VI.

Поворот із пустині. — Стрімголов перед себе.

В ложбищи ріки ми поділили ся на два відділи: Іслям вибрав ся з двома молодими стрільцями дорогою крізь ліс ід лівому берегови, шукаючи слідів загубленого верблюда, а старий стрілець і я поїхали просто перед себе ураз із Казімом, що вів оба верблюди.

Після десяти годин сполучили ся ми знов, але Іслям не зміг попасти на слід. Околиця, якою ми подорожували, була звісна із того, що злодії й розбишаки нападали тут на менше численні каравани. Але хоч новий амбан із Хотану виповів їм боротьбу на життє і смерть, не щадячи винуватих, все таки дорога не була цілком безпечна. Ріка Хотан-дария ділить ся на що раз то нові рамена, а її біг ід сходови не є рівномірний, лише води мусять жолобити собі що раз то нову дорогу наслідком напливу що раз то сьвіжих верстов землї.

Я запримітив також, що ліс був на правому березї багато рідший, ніж на лівому і що переривали його нераз піскові надми.

Дня 28. мая у вечері йшли ми як раз руслом, коли нараз показала ся в західній части овида жовтооловяна хмара. Підносила ся вона немов движима стїна що раз висше, аж дійшла до зенїта, на краю ліса можна було чути на разї віддалений еще шум.

Але він зближив ся незвичайно швидко, чути вже тріск ломлених гиляк і пнів. Ліс оповиває густий туман: стовпи куряви й піску посувають ся крізь ложбище, ліс щезає. Перші хвилї куряви засягли вже й нас; чорний буран нападає на нас із скаженою силою, засипує землю піском, переповнює собою цїлу атмосферу. Земля, повітре, всьо кружить докола, здаєть ся тобі, що ще хвилина, й ти будеш мусїти пустити ся в сей пекольний танець. Крім того окружила нас із усїх усюдів густа темрява, добру хвилю ми не могли рушати ся з місця. Поволї й обережно вспіли ми врештї розложити ся табором в лїсовій гущавинї. Буря шалїла ще й другої днини; на щастє дорога вела нас сама крізь ліс. У вечері добили ся ми до осель пастухів, що приняли нас молоком, хлїбом і покладками. Пастухи оповідали, що ріка Яркент-дария, яка лежить у невеликій від нас віддалї, замерзає на цїлих чотири місяцї. Найнизший стан води був як раз тепер, за 28 днїв надїяли ся лїтнїх виливів. Останнього мая прибули ми на базар в Абадї, селї, що числить 1000 хат.

Китайський урядник, який перебував там, щоби стягнути податки, приняв нас дуже гостинно. Був се впрочім справжнїй драбуга, що зичив хлопам гроші на високий процент, а коли не мали чим платити, відбирав свою належитість у продуктах. Вело ся йому не зле, бо сам признавав, що рік річно відкладає кілька тисяч карбованців.

Після двох днїв маршу увійшли ми на головний шлях, що вів до Кашґару і крізь Ак-су-дарию до Янґішару (нового міста). До магометанського міста Ак-су не було вже далеко; ми дістали ся до него 3-го червня, а магомет Емін, аксакаль західно-туркестанських купцїв приняв нас дуже ввічливо у власній хатї. Зараз другої днини опісля згиб нам білий верблюд, що видержав стільки невигод подорожи крізь пустиню й уратував найдорогоцїннїйші мої пакунки. Полишив ся менї тільки один із 8 верблюдів, молодий Чонґ-сарік, велит свойого рода. Я не мав серця продавати його, зрештою мої люди впевняли, що не багато йому й належить ся. На разї я дарував його Магометови Емінови, що обіцяв заняти ся ним щиро. Три днї забавили ми в Ак-су. Я покористав ся сею нагодою, аби познакомити ся близше із сим містом. Лежить воно над лївим берегом Ак-су-дариї, що дїлить ся понизше міста на два рамена, які спливають ся знов, заки впадуть до ріки Тарім. Околиця є дуже урожайна, удаєть ся тут

багато родів збіжа, безліч овочів і хоч місто є о половину менше, ніж Кашґар, стоїть багато висше від сего останнього під економічним зглядом. Кромі місцевого населення переживають в Ак-су Китайці, купці з російського Туркестану і кількох Афґанів. Російські купці ведуть широку торговлю вовною, бавовною і шкірами, яких вивозять річно понад 30.000 штук. Нічого замітного в Ак-су нема, бо годі замітним назвати мечет і дві духовні магометанські школи із зовсім нецікавими фаянсовими фасадами.

Магометанські мешканці міста приймали мене дуже гостинно, тим більше, що я трафив на великий у них празник Майраму. Але наймилійший із усього був пир, який устроїв на мою честь аксакаль Магомет Емін. Відбув ся він за містом у гарному огороді під тінию морв. Забито вівцю, а господар приладив сам після всяких правил штуки незвичайно смачний аш із рижу. Аксакаль є родом дипльоматичного аґента для російських підданих, а є підчинений конзулеви в Кашґарі. Заки я прибув еще до міста, зробив мені Емін дуже важну прислугу, бо приказав по всіх дорогах, що вели з Ак-су шукати злодія, що украв верблюда, але на разі надармо. Обіцяв товаришити мені також до Кашґару, хоч не вільно йому було виїздити із міста без дозволу конзуля. Та я, знаючи ся з Петровським, узяв сю справу на власну відвічальність. Від Кашґару ділило нас 450 кільометрів, але що мені не залежало на поспіху, ми мали подорожувати поволі. Емін вистарав ся о головнійші провіянти, винаймив 4 коні; ми вирушили 7. червня. Передтим я обдарував Ісляма і Казіма за прислуги, які мені робили, і одягнув їх від стіп до голови. Сам, маючи понищені всї одяги, справив я собі одіж китайську — сартийську.

У вечері полишили ми Ак-су, увійшовши першої днини ледви дві годині дороги.

Ми відпочивали в тополевому гаю, на тому самому місці, на якому відпочивав перед 10 роками Пшевальський із Еміном.

Другої днини здибали ми каравану, зложену із кількох соток коний і волів, що тягли довгі пні топіль. Аксакаль обяснив мені, що рік річно будують о сій порі велику таму на лївому березї Ак-су-дариї, у віддалї 25 кільометрів повисше міста. Сего року працювало над покладеннєм єї 3.000 робітників. Тама служить до того, щоби відводити незміриму масу води підчас лїтнїх виливів на право, бо инакше вода ся залила би напевно ціле місто.

9. червня прибули ми до місточка Уч-турфану, що лежить при важному торговельному шляху. Китайський управитель приняв мене гостинно і запросив на обід. З міста вивела нас численна дружина купців, одягнених у сьвяточні халати. Вони викликували подив у мешканців. Дальша днина дороги завела нас до великого кірґіського аулу. Кірґізи, що мешкали тут, були доволї зажиточні, а займали ся не лише випасом овець, але що дивнїйше рільництвом.

До вижиданого з тугою Кашґару дійшли ми 21. червня. Три тижнї минули менї в сьому містї дуже швидко серед ріжнородних занять, а старий давний приятель конзуль Петровський, що за прислуги, які робив менї, дістав пізнїйше від короля Оскара командорський хрест ордеру Вари, помагав менї дуже щиро приладити ся до нової подорожи. Дізнавши ся від аксакаля з Хотану про нашу неудачну подорож, пішов сейчас до Дао тая і загрозив йому, що буде мати до дїла з найвисшою радою в Пекінї, як не зарядить зараз слїдства в справі украденого верблюда. Китайський урядник вивязав ся із приказу, бо вже небавом потім принесено менї шведський револьвер із запропащеного клунка. Се оруже найдено у хлопа в одному селї; мав йому дарувати якийсь чужинець. Слїдство ведено далї із подвоєними зусиллями, але китайському мандаринови не повело ся відшукати нових слїдів, а я забув опісля до крихти про цїлу пригоду. Як тільки я прибув до Кашґару, вислав післанця до Ошу. Він мав віддати там ріжні листи й телеґрами, між иншими телеґраму до барона Ріхтгофена в Берлїнї із просьбою о надісланнє менї метеорольоґічних приладів. Одїж, поживу й тютюн я замовив із Ташкенту, козаки конзуляту доставили нам набоїв і пороху. Річи замовлені в Европі могли надійти до Кашґару найшвидше за три місяцї. Я не думав ждати на них тут бездїльно, тим більше, що лїтня спека родила тугу за горами. Але куди, в який бік повернути ся? Околицї на півночи до Тієн-шан були менї доволї добре звісні, йти на полудне ід горам Кієн-лїн не позволяла недостача часу, а на заходї простягала ся вижина Паміру, яку я розслїдив у кількох напрямах. Але проте я рішив ся таки піти до Паміру, поробити нові розслїди і перевести гарячі місяцї на криші сьвіта.

*

* *

В товаристві Ісляма, двох слуг і з 6 кіньми виїхав я із Кашґару 10. липня 1895. р. Товариш із пустині Казім полишив ся в конзуляті придверником.

Цілу днину падав зливний дощ, дорога ставала ховзка. У великому селї Упаль, що числить 2000 хат, столиці двох висших китайських урядників, пливе малий потік, що наводнює поля; його русло доволї широке й глибоке і є з темно-жовтої глини. Хати покладені із висушеної на сонцї глини, стоять зараз над берегом. Небавом після того, як ми прибули до сеї оселї, бачили ми явище, яке повторяєть ся що року в сих околицях. Наслїдком зливи підносить ся вода в потоцї дуже напрасно і заливає оба береги.

Земля дрожала під напором сеї розшалїлої стихії, хвилї вкривали ся мутною піною, розсипана у дробини вода прикривала наче мрака русло ріки. Вир води вдер ся до села, залив головну улицю, низші хатчини, і шалїв що раз більше. Налякані мешканцї схоронили ся на недалечкі горбки, забираючи із собою останки майна. Щастє, що хата, на якої криші ми сидїли, була досить віддалена від берега, бо инакше булиб ми потеряли пакунки. Коли небезпека минула, показало ся, що частина ледів пропала, а 15 хат забрала вода. Думав би хто, що досьвід навчить тутешнїх мешканців розуму. Де там! Ледви вода опала, будують вони нові хати точно в тому самому місцї, що й передше.

Чотири переходи ведуть у сих сторонах крізь гори Мус-таґ або Кашґар. З Упалю веть ся дорога крізь понурий степ, потім переходить, у долину перерізану хрустальним поточком. Цілу днину товаришили нам ялівцї, верби й тополї, заки ми дістали ся до місць висше положених. У горах почало гриміти, західний вітер зігнав важкі хмари на долину і нараз упав обильний дощ. Позакутувавши ся наслїдком студени у кожухи, шукали ми приюту в поблизькому аулї. У вечері падав густий сніг, краєвид пристроїв ся в зимовий одяг, хоч се було в половинї липня. Не було вибору, ми мусїли ждати на гарнїйше повітрє. Біди ми не зазнали, бо аул мав два гарні шатра, паші для коний було доволї, а господар продав нам вівцю. Ми мали вже для безпеки вибрати дорогу крізь другий перехід, коли один із Кірґізів заявив, що переведе нас і наші пакунки при помочи 10 людий крізь славний перехід Уллюґ-арт. Сїмнайцятого липня вибрали ся ми при гарній погодї з численною дружиною людий і коний у гори. Вже після трех годин закрили перехід густі

хмари, а сніг падав цілу днину. Ми їхали потоком; стежка піднимала ся стрімко в гору, коні спиняли ся що хвилї, щоби захопити повітря. Сніг вкривав землю на стопу, зьвірята спотикали ся, треба було вести їх за поводи. В полудне я станув на переходї, що підносив ся після моїх обчислень до висоти 5.150 метрів. І коли вхід був важкий, то сходячи летїли ми стрімголов.

Під нами простирала ся пропасть із фантастичними зрубами, по яких ми спускали ся долї просто таки на руках і ногах, на плечах і череві. Сніг був на 2 стопі глибокий. Кірґізи вирубали в ньому сокирою стежку і звели по нїй обережно конї; кождого коня держало двох людий. Потім прийшла черга на пакунки, що, привязані на линвах, помандрували також долїв. Не обійшло ся також без пригоди. Кінь, котрого я недавно купив, поховз ся, упав із висоти кількох метрів, зломив хребет і згинув на місцї. Уллюґ-арт є рішучо найвисшим і найнебезпечнїйшим переходом із усїх, які я колинебудь переходив. Година була погана, сніг закривав околицю, тільки деколи виринав перед нашими очима чарівний вид, або показував ся гарний ледівець.

Далї перехід був знов небезпечний, з коний треба було знов поздіймати набір і нести пів кільометра. Розяснило ся тільки в годину пізнїйше, тож ми зійшли потім цїлком легко у долину. Коли ми відтак поминули Булюн-куль, Кара-куль і Су-баші, опинили ся 26. липня в нових околицях.

Шлях був тепер рівний, битий, місцями покритий густою лукою. У віддалї виднїє твердиня Таш-курган, цїль нашого денного маршу.

Справжньою несподїванкою була для мене стріча із моїм приятелем Макартнеєм, що дістав приказ піти в сї сторони і взяти участь у працях пограничної російсько-англїйської комісиї на Памірі. Другої днини я звидів із ним Таш-курган. Село й твердиня робили дуже сумне вражіннє. Наслїдком сильного землетрясення, яке відбуло ся 5—20. липня, лежали майже всї хати в звалищах. Китайська залога й населеннє мешкали в юртах або провізоричних шатрах. Від початку землетрясення начислено 80 ударів, а найсильнїйші були перші.

Останнїй удар уже підчас мойого побуту, зродив у менї дивне почуттє трівоги. Здавало ся, що земля хвилювала, і кілька хвилин чути було підземний гук.

Комендант твердині і кількох мандаринів приняли нас гостинно, частуючи невідлучною люлькою опіюм. Я потяг кілька разів дим, але се не зробило мені найменшої приємности.

VII.

Поміж Росиянами й Англичанами в Памірі.

Макартней, що мав іти до озера Вікторія і сполуч з пограничною комісиєю, намагав ся намовити мене, аби я товаришив йому. Але я відказав ся на разї від його запросин, бо хотїв звидїти жерела Яркент-Дариї. По кількох днях спільної подорожи ми розстали ся 30. липня в пересьвідченню, що прощаємо ся на все, бо мій приятель мав вертати опісля до Індиї. Я звернув ся ід полудневи і найшов ся після кількох днїв у підніжа північного склону гір Гінду-ку. Дальших 12 днїв робив я наукові прогульки, розслїджував усї долини і звернув ся в напрямі переходу Гунзер-аб, шукаючи надармо дороги до горішнього бігу Яркент-дариї. Всюди давали менї одну відповідь: до ріки можна дійти за кілька днїв, але нема бесїди про те, аби перебристи її в лїтї.

На заходї лежали незвісні менї части Паміру, тож я рішив ся йти ід жерелу Аму-дариї. Дня 15-ого серпня ми перейшли перехід Вак-джір, недалеко якого плинуть води в трех напрямах. Тут є жерела: Аму-дариї, Пенджу або Вахан-дариї на заходї, Таґ-думбаш-дариї на сходї, а на полудни збирають ся води Інду.

Дізнавши ся, що російсько-англїйська комісия, яка має визначити границю від озера Вікториї аж до Китаю, є тепер у місцевости Мегмат-йолї, віддаленій ледви о днину дороги, я не міг відмовити собі приємности навідати ся до неї. Я післав проте письменний запит до обох шефів, чи приймуть мене. Післанець привіз із поворотом як найсердечнїйші запросини, проте я вирушив 19. серпня, а прибувши у вечері на місце, розтаборив ся на невтральному ґрунтї поміж юртами російського табору а білими наметами Англичан. Російський комісар, ґенерал Швейковський, ґубернатор Ферґану, був для мене давнїйше незвичайно чемний, тому я хотїв відвідати його наперед. Але коли я їхав до него побіч англїйського табору, доглянув мене Макартней і приніс миттю запросини на обід від ґенерала

Ґерарда, шефа англійської комісиї. Я попав ся між два огнї. Щоби ратувати свою невтральність, я покликав ся на давну знакомість із російським ґенералом і невідповідний одяг. Ґенерал Швейковський гостив мене сердечно; ми розмовляли до пізної ночи й казав, хоч як я противив ся, приладити менї зараз гарну юрту з ліжком. Був се збиток, на який я давно вже не позволяв собі.

Другої днини я відвідав ґенерала Ґерарда. Мене приняли рівнож дуже ввічливо. Миттю я познакомив ся з усїми членами комісиї. Найвизначнїйшою личностю після ґенерала Ґерарда був полковник Гольдіч, що дістав золоту медалю від Royal Geographical Society за свої триґонометричні й астрономічні працї на пограничу Індиї. Між иншими визначав ся др. Алькок, директор музея і професор унїверситету з Калькути і мій приятель Макартней, дипльоматичний аґент для китайських справ у Кашґарі.

Поміж Росиянами я здибав багато своїх знакомих із Туркестану: полковника Залєського, астронома, капітана Скерського, нового команданта Памірського Посту і славного топоґрафа Бендерського, що то звидів цїлу західну Азию і був членом російського посольства в Кабулю за часів еміра Шір Алього хана. До помочи були придані російському ґенералови Пануфідин і полковник Ґаткин. Російська ескорта складала ся із 40 козаків, орхестра і великого числа тамошних краян. Англичани привели зі собою 200 жовнїрів. Про важні працї комісиї не буду тут цїлком згадувати, обмежу ся лише до зазначення, що годї уявити собі більше товариські, сердечнїйші та приємнїйші відносини, нїж були ті, що панували поміж обома таборами, дарма, що кождий із них боронив своїх інтересів. Росияни уладили собі офіцирське касино у великій, гарній юртї, Англичани у елеґантному наметї. Часто запрошував один табор своїх товаришів із другого на обід, а що до мене, то я був одної днини у Росиян, другої в Англичан, все у найлїпшій приязни із усїми.

Дуже багато офіцирів говорило по французьки і треба признати, що оба правительства вислали на пограниче людий дуже спосібних і фахово образованих. Небавом після того, як я прибув, устроїв ґенерал Швейковський великий банкет. О 9. годинї у вечері явили ся Англичани у гарних і практичних мундурах. Перед усїми російськими юртами уставлено козаків

із нафтовими факлями, які кидали фантастичний відблеск на берег ріки Ак-су. Гості громадили ся у великій білій юрті.

Нутро виложили східними тканинами і яркими диванами з Кашґару. Столи просто угинали ся під великою скількостю бутельок з европейськими винами і лікерами і під справжніми пірамідами винограду, яблок і грушок із городу ґубернатора Марґеляну. Ми сиділи на вигідних лавках і на прихапци зладжених кріслах; деякі гості грали в карти, инші вели оживлений розговор на кількох мовах. Цілий вечір вигравала військова музика ріжні марші і народні твори. Після обіду відвів ґенерал своїх гостий при сьвітлї факлїв до табору Англичан.

У двох днях 29. і 30. серпня устроїли офіцири для приємности жовнїрів і Кірґізів величаве видовище. Зачали стрілянням до щита, у якому брали участь також офіцири, а ся стрілянина робила незвичайно гарне вражіннє ізза ріжнобарвних мундурів. Із поміж індийських військ звертали на себе особлившу увагу Африди, гарний люд, хлоп у хлопа високі із суворим виглядом на лиці. Із їх звичаїв замітне то, що панує у них право мести.

Після стрілянини розділили ґенерали між стрільців в нагороду гарні дарунки і гроші.

Ґенерал Швейковський уладив ще кромі того снїданок, на якому шампан лив ся струями, тоасти підношено в честь цїлого сьвіта.

Друга частина програми була весела й переплїтана. Зложили ся на неї бориканнє й перегони. На рівнинї зібрало ся 200—300 їздців, що мали переганяти ся на торі довгому на півтора кільометра. У двох хвилях побідили козаки англїйських їздців. У другій знов забаві (lime-cutting) проявили Англичани найбільше проворкости. На трех стовпах розміщено бараболї, які треба в повному ґальопі перерубати шаблею одну після одної; отсе удало ся багатьом жовнїрам.

Труднїйша була дальша точка програми tilting at the ring, у якій треба було зірвати вістрем шаблї зелїзні перстенї о 4 центиметрах у прорізї — також у повному бігу. Сїй забаві проводив сам ґенерал Ґерард, непобіджений, бо схопив два перстенї. Далї мали відбути ся дуже комічні перегони поміж верблюдами і яками. Непривиклі до сего шпорту пігнали перші з них у повному розгонї і з ревом на видців, викликуючи трівогу. Яки не дали вивести себе із рівноваги анї на хвилинку,

ставали по дорозї, хоч їх били, гонили у противному напрямі і лише небагато із них добігло до цїли із фільософічною повагою. На останню точку програми було гірко дивити ся, а ще хиба менше приємно було брати у нїй участь. Двацять кірґіських їздців уставило ся на право від видців, така сама скількість на ліво, у віддалї 250 метрів від себе. На даний знак пустили ся до себе у повному розгонї. Не багатьом повело ся вийти щасливо із сеї стрічі, більшість поспадала із коний. І справдї дивна річ, що при тому скалїчили тільки одного коня. Забава скінчила ся смерком, а коли ся сороката громада вернула до табору, почала мести снїговиця й засипала тор. Табор виглядав величаво. Англичани й індийські жовнїрі розложили 60 білих наметів, Росияни 12 величавих юрт. Довкруги розтаборили ся Афґани, провідники караван ріжньої народности Кірґізи й люди Вахану. Крізь цїлість прозирало у ріжних картинах і сценах народне життє на сходї. Маляр найшов би тут без числа мотивів.

Оба ґенерали належали до людий, що перейшли вже не одно у свойому життю. Ґенерал Швейковський сипав як з рукава оповіданнями й анекдотами із турецької війни, а ґенерала Ґерарда знали скрізь у цїлих Індиях із його сьміливих ловів на тигрів. В часї своєї служби поклав трупом 216 тигрів. Лови на тигри уважав розривкою так само, як инші лови на заяцї.

Що вечера розкладали жовнїрі великі ватри й варили при них вечерю, а їх сьвітло відбивало ся прекрасно у сусїднїй ріцї. Єще величавійший був вид, коли місяць виглянув із поза хмар і порозливав потоки срібла на вічні снїги в горах. Днї плили менї як години і я оглянув ся із жахом, що ми опинили ся вже в початках вересня. Але скільки разів я зачав говорити про доконечність відїзду, спинювали мене оба ґенерали майже на силу. Важні справи прикликували мене до Кашґару, супроти того я спробував взяти ся на спосіб. Одного гарного ранку я велїв Іслямови приготовити каравану до походу, пішов до ґенерала Швейковського і заявив йому, що відїзджаю рішучо. Він упевнив мене, що побачу щось цікавого, як лишу ся тільки одну днину. Підступ не удав ся, а я полишив ся ще не днину, але кілька днїв.

Інтересною була телеґрама, що наспіла з Індиї. В нїй була важна звістка, що Англичани годять ся на границю, яку предкладають Росияни. Ся новина викликала в обох таборах незви-

чайну радість. Всюди ти бачив розрадувані лиця. Підчас найблизших днів повбивали пограничні стовпи і на сьому скінчила ся діяльність комісий. Сї роботи тріваґи три місяцї, а що тепер члени комісий мали розлучити ся на все, не могло обійти ся без прощальних пирів. Дня 11. серпня відбув ся російський обід. Мій одяг відбивав, що правда, дуже від пишних офіцирських мундурів, прикрашених ордерами й медалями хоробрости за походи в Туркестанї, Бірмі і Афґанїстанї, але я не дав себе збити з пантелику, а войовники потїшали мене, що подорож крізь пустиню була важша, ніж неодна війна. При обідї були численні несподїванки, справжнї парадокси, коли розважить ся, що все те діяло ся у стіп Гінду-ку. На закуску подали кавіор, консерви, швайцарський сир, паштет із гусячої утроби і инші делїкатеси, а на обідне „мені“ зложили ся зупа із раків, майонез із гомарів, шпараґи і т. п. рідкі страви. Не імпонувало нам тільки морожене; країна ледівців зіпсувала нас під сим зглядом.

Вина походили не з Туркестану, але з Франциї. Шампан на Памірі! Пир продовжував ся пізно під ніч, тоасти сипали ся як із рукава, не бракувало також і сьпівів. Другої днини устроїв ґенерал Ґерард не менше величавий пир. Після обіда запалено недалеко табора великий костир дров, а при блеску полуміни пописували ся найфантастичнїйшими танцями племена з дружини Англичан.

Я розпрощав ся із ґенералами й їх дружиною і завернув із своєю службою ід самітним горам. Сьогодня належить комісия до споминів історії російсько-англїйської полїтики в центральній Азиї, а обі держави межують із собою на Памірі. Не має тут просторів без пана, не має невтральних поясів; так Кірґізи, як і Афґанцї мусять на границї леґітимувати ся пашпортами. Що тикаєть ся мене, я радую ся, що був сьвідком тої рідкої події не так задля сути річи, як радше для тих кількох любо пережитих хвилин у справдї елеґантному товаристві.

* * *

З Ак-таш вибрав ся я на схід.

Дорога вела спершу по чорному лупакови, а відтак по ґнайсї. Терен був неможливий. Часто ми їхали попід скельні відломи, що звисали, як склеп і грозили, що ось-ось повалять ся долів. Нарештї зачинаєть ся ґраніт, дорога отвираєть ся

в виді лійки ід долині, потік ділить ся на кілька рамен, що наводнюють засіяне поле.

Ми розложили намет у невеликому віддаленню від твердині Таш-кургану. Позад себе ми мали тепер перші полудневі гірські ланцюхи, що окружають Памір на сході; 16. вересня ми минули перехід Серґ-гак. Доволї тяжко було менї найти провідника. Таджики викручували ся роботами в полї, а по правдї бояли ся китайських урядників, які не пощадилиб їх, як би дізнали ся, що вони перевели чужинця крізь сей важний стратеґічний перехід. Нарештї ми найшли чоловіка, що товаришив нам пішки, але щез перед самим переходом.

Коли ми полишили долину Таґдумбаш, перемінив ся цїлком краєвид. Нас окружали з усїх усюдів, горбки покриті піском і скельними відломами, що потворили ся наслїдком розкладу лупаку. Тут і там відрізували ся дороги, щось у родї американських „каньонів", нїде не стрінеш ся із водою. Дорога не важка, веде все долїв або горі, а найвисша точка гірського ланцуха доходить до 4.032 метрів.

Вид був незвичайно інтересний.

На полудни підносили ся велитні снїжні гори, продовженнє ланцюха, на якому ми стояли. Сей хребет скручує до Тибету і переходять у гори Кієн-лїн. На півночи доходили гори аж до Мус-таґ-ати і були продовженнєм Мус-таґу або Кашґару. Понище себе мали ми на сході велику долину. До неї опадають узбіча нашого ланцюха у фантастичних розвітвленнях. Плай веде раз крізь щілини, раз крізь невеликий перехід. Останнє узбіче є дуже стрімке і кінчить ся головна долина. Дня 17. вересня ми їхали долиною в полудневo-східному напрямі. Лежать тут розкинені у безладї села замешкані Таджиками. Велике піднесеннє краю й острий клїмат приневолюють мешканців вести життє таке, як Кірґізи. Багато з них займаєть ся годівлею худоби й випасає великі стада овець, кіз, яків, коний і ослів.

Частина населення мешкає в юртах і шатрах, а частина, що займаєть ся рільництвом, у хатах із висушеної глини або з каміння. Будівля нагадує перські хати, бо Таджики є арийського походження і говорять по перськи. Другої днини окружав нас знов зимовий краєвид. Цїлу ніч падав сніг, що виповнив усї заглублення й улекшив нам похід.

Новий перехід на висоті 5.062 метрів насунув нові перепони. Ми мусїли винаймити кількох Таджиків із яками, а вони

двигали тягарі із питомою собі певностю. В літї і в осени випасають ся стада Таджиків на узбічах переходу, а зимують у місцевости Тонґ, до якої ми як раз правцювали. Підчас найблизших днїв падав без упину снїг; дорога вела знов крізь долину о великому спадї.

Ми відпочивали в селї Ленґер, де мешкають Таджики, хоч ґеоґрафічні назви є джаґатайсько-турецькі. Перехід Арпаталлак, де ми мали бути кілька днїв, є важною релїґійною границею. На схід мешкають суннїти, на захід шиїти. Суннїтами, або приклонниками сунни, то є справедливої науки, називають ся ті магометани, що уважають правосильними відносини, які панували безпосередно після смерти Магомета, заки обняв престіл Алї. Шиїти, приклонники Алїя, признають лише його нащадків правовірними наслїдниками пророка. Більшість магометан причисляє ся до секти суннїтів. Шиїтизм є пануючою релїґією в перській державі. Тут на Памірі сходять ся обі секти і обі жиють тут у як найбільшій згодї із собою, стикають ся раз по раз, а навіть заключають подружа одні між одними. Податки платять Китайцям дровами на паливо і пашою для худоби. За часів Якова Бека платили дань, що правда, багато тяжшу, але підчиняли ся раднїйше його панованню, як володїнню магометанина. Дощева пора припадає тут на лїто, а дощі такі обильні, що в ріках прибуває вода нагально. Останнє землетрясеннє знищило в селї багато хат. Цїла околиця є незвичайно чарівна, дика, природа романтична, люди щирі й веселої вдачі.

Найгарнїйше із дальших сїл є село Тонґ, із пишними городами і хатами, що відбивають дуже від стїн скель. Начальник громади, бек Гассан, зробив на нас комічне враженнє своїм розсїяннєм і бурмотїннєм у пів голос. Не багато кільометрів віддїлювало нас уже від Яркент-дариї. Ми дійшли до неї 23. вересня, а хоч води були о $3^1/_2$ метра низше, ніж підчас лїтнїх виливів, лунав у повітрі глухий лоскіт від зеленавих хвиль, що котили ся глибоким руслом. Ми мусїли переплисти тепер ріку, що замикала нам дорогу. Над її берегом ми застали 6 перевізників в одягах до плавання, з мішками із овечої шкіри, виповненими повітрєм, при грудях. Вони звязали із кількох тичок пором, до якого годї було мати довірє. Сей пором спочивав на 12 надутих мішках.

Наперед перевозили на поромі скринї із поживою. Конї привязано за хвости до порома, а за голову тягнув їх один із

людий і присилував таким способом плисти. Висїсти перепинював стрімкий, урвистий беріг, але переправа відбула ся без пригоди. Коти клунки й зьвірята були вже по тому боцї, прийшла черга на мене. Я ждав нетерпляче з почуттєм, подібним до почувань із дїточих лїт, коли то хлопець має йти купати ся, а не вміє плавати. Пором захолибав ся раптом на міхурах, заливала його вода і ледви чи не перевернула би, якби не піддержали його в рівновазї перевізники. Після хвилини вхопила нас бистра струя ріки, скелї щезали нам із перед очий, як з вікон желїзничого воза.

Сильними ударами рук і ніг вивели нарештї люди пором із струї і доплили щасливо до берега.

Переправивши ся, ми йшли далї горі рікою. Небезпечних до переходу місць не бракувало; раз стежка була така вузка, що один із коний був би напевно упав до води, якби його не зловив в останнїй хвилинї за уздечку Іслям Баі, а ми не зняли з него сейчас наборг. Шлях завів нас до села Ункузлюк, де як раз мешканцї були заняті молоченнєм сьогорічного збору збіжа. Молотили дуже просто при помочи 10 волів, що ходили докола стовпа на розпростертому на землї збіжу.

В останнїх днях вела дорога крізь села Кота-рабат і Кізіль, Ярґі-гіссар і Янчан. І аж 3. жовтня станули ми знов у Кашґарі, приняті із звичайною гостинностю ґенеральним конзулем Петровським.

У Кашґарі було повітрє тепле й лагідне, тож я захорів наслїдком напрасних змін клїмату на сильну трясцю, яка держала мене в ліжку до половини падолиста. Тимчасом вирівнали ся втрати, які я потерпів підчас нещасної подорожи крізь пустиню. Із Берлїна наспіли 3 точні анероїди, кілька гіпсометрів і термометрів, усе в як найлїпшому станї, завдяки обережному опакованню. Із Ташкенту наспіли також 3 великі скринї із ріжними необхідними дрібничками, так, що я був ізнов гаразд виеквіпований, може навіть лїпше, ніж на початку подорожи.

Я ждав лише, щоби скріпити свої сили після трясті... Передо мною простягав ся далекий незвісний шлях, на якому ждали мене нові досьвіди, нові враження!

Зладив *А. Крушельницький.*